श्रीः

मुण्डकोपनिषदि परमधिकपाठाः

श्रीभाष्यादेः सावधानं पठने शांकराद्यादृतपाठापेक्षया अधिका बहवः पाठा लक्ष्येरन् । अतोपनिषद्भाष्यं शांकरपाठरीत्यैव यद्यपि प्रवृत्तम्, अथाप्येभिरेवोपनिषद्भाष्यकारैरेतत्पूर्वकृतायां भावप्रकाशिकायामेव पूर्णमुण्डकोपनिषदनुवादस्य कृतत्वात् तत एव श्रीभाष्याद्यादृतपाठानां ग्रहणं सुकरम् । ततस्तदनुसारेणात्र मुद्रणं क्रियते अव्याख्यातमपि व्याख्यायते । अत्र, मुण्डके निवेशितानामधिकपाठानामादरणे प्रमाणभूताः श्रीभाष्य-श्रुतप्रकाशिकासूक्तयस्तावत्—

(1) (१-२-५) "तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना धर्मशास्त्राणीत्यन्तेन..........साङ्गस्य सेतिहासपुराणस्य समीमांसस्य वेदस्य ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् ।" (श्रीभा. १-२.२३.सू)

(2) "वेद एव हि ब्रह्मज्ञानहेतुः, धर्मशास्त्रादिकीर्तनं किमर्थम्"

(3) अश्रद्धया अविधिना हुतमासप्तमात्तस्य लोकान् हिनस्तीत्यस्यार्थ उक्तः

(4) "यस्मात् परं नापरमस्तीत्युक्तसमाभ्यधिकराहित्यसूचनार्थः परमशब्दः

(5) "प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा', 'आत्मानमरणिं कृत्वा'इत्यादिनिरुपासनस्य प्रकार उक्त इत्यर्थः"

(6) "पद्मकोशप्रतीकाशं सुषिरञ्चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयात् विश्वस्यायतनं महत् इति चतुर्थखण्ड एव तस्योपासनस्य हृदयगुहासंबन्धित्वावगमात्" (श्रु. प्र.)

सर्वं इहोल्लिख्यमाना अधिकपाठाः भावप्रकाशिकादर्शिते मुण्डकोपनिषत्खण्डषट्कपाठे उपलभ्यन्त इति तत्रैवैतदानुपूर्वी यथावस्थिता द्रष्टव्या ।

श्रीः

श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।
रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम् ।

—:**:—

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरस्स्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्यान् गुरूनपि ।
मुण्डके विदुषा प्रीत्यै व्याकरिष्ये यथामति ॥ २ ॥

श्रीः

श्रीमते श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमद्भ्यो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

श्रीभाष्यसंमताः पाठाः मुण्डके शाङ्करेतरे ।
श्रुतप्रकाशिकायां येऽदृश्यत्वाधिक्रियागताः ।
अव्याख्यातैरप्यनेकैरिह तैर्मुण्डकं युतम् ।
भावप्रकाशिकापाठमनुरुध्य प्रकाशये ॥

विद्यास्थानं सर्वमालोड्य लभ्यां विद्यां प्राचीमाह यत्रापरेति ।
भक्तिं तज्ज्ञां मोक्षहेतुं परेति श्रीमानेतन्मुण्डकेऽयं श्रिये नः ॥

श्रीः

मुण्डकोपनिषत्

[अथर्ववेदीयोपनिषच्छान्तिपाठः—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥
ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

प्रथमे मुण्डके प्रथमः खण्डः हरिः ओम्।

ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता।
स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह॥१॥

विद्याप्ररोचनार्था आख्यायिका आरभ्यते— **ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव**। चतुर्मुखः इन्द्रादीनां देवानामग्रे उत्पन्न इत्यर्थः। स कीदृश इत्यत्राऽऽह— **विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता**। विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्योत्पादयिता रक्षकश्चेत्यर्थः।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह। तादृशो ब्रह्मा सर्वविद्याश्रयभूतां ब्रह्मविद्यामथर्वनाम्ने ज्येष्ठपुत्रायोक्तवानित्यर्थः। ब्रह्मविद्यायाः सर्वविद्याश्रयत्वं च, ज्ञातव्ये ब्रह्मणि कृत्स्नज्ञानस्यान्तर्भूतत्वादिति व्यासार्यैरुपपादितम् (१-२-२३. सू.) ॥१॥

---

१. संबभूवेति। यतस्संबभूव, ततस्स विद्यां प्रापेति प्रसिद्धम्। यथा—'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति। तदत्र द्रष्टव्यम्॥ अन्तर्भूतत्वादिति। अनेन व्यासार्यवचनेन एकविज्ञान-

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे (ङ्गिरसे तत्त्वतो) ब्रह्मविद्याम् ।
स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥
शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ—
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम्। अथर्वणे यां ब्रह्मा प्रोवाच। तां ब्रह्मविद्यामथर्वनामा ऋषिः स्वशिष्याय अङ्गी(ङ्गि)र्नाम्ने(अङ्गिरोनाम्ने) ऋषये प्रोवाच । **स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह ।** सः अङ्गीर्नाम ऋषिर्भरद्वाजगोत्राय सत्यवाहनाम्ने प्रोक्तवान् । **भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ।** परस्मादवरेण प्राप्तेति **परावरा ।** परावरसर्वविद्याव्याप्तेर्वा **परावरा ।** तामङ्गिरसे प्राहेत्यनुषङ्गः।।

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ । महागृहस्थः शुनकपुत्रः समित्पाणित्वादिशास्त्रीयनियमानतिक्रमेणोपगतः सन् पृष्टवान् —**कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ।** हे भगवः ! "उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति" इति लक्षणलक्षित ! । भगव. नित्यस्य, "विभाषा भवद्भगवत् —"इति नकारस्य रुत्वे अवस्य ओत्वा-

सर्वविज्ञानयोः, कारणविषयकज्ञानं पूर्वं कार्यविषयकज्ञानं पश्चादित्येवं न कार्यकारणभावः, किंतु अभेद इति सिद्धम् ।

२. परावराम् । अत्र शाङ्करम् 'परस्मात् परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा, परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा' इति । परा एतदन्या सर्वा अवरा निकृष्टा यतः सा परावरेत्यपि सुवचम् । 'तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति मु. २-२ ॥ वक्ष्यते च द्वयी विद्या परा चापरा च ।

भावश्छान्दसः । यथा मृत्पिण्डे विज्ञाते सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवति, एवं कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विज्ञाते सर्वं कार्यजातं विज्ञातं भवतीति सामान्यतो भवादृशानां वचनमश्रौषम् । तादृग्वस्तु किमिति प्रश्नार्थः । सर्वनिमित्तोपादानभूतं वस्तु किमितीति यावत् ॥

ननु सर्वमिदमिति शब्देन स्थूलचिदचिच्छरीरविशिष्टं ब्रह्मोच्यते, उत विशेषणमात्रम् ? नाऽऽद्यः ; प्रश्नदशायां शौनकस्याब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्मविद इव इदंबुद्धिशब्दयोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वाभावात् । "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" इत्युत्तरवाक्ये 'इदं सर्वम्' इत्यस्य विशेषणमात्रे पर्यवसायित्वेन ब्रह्मपर्यन्तत्वादर्शनेन प्रश्नवाक्यगतस्यापि 'इदं सर्वम्' इति शब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वाभावात् । न द्वितीयः, विशेषणभूतस्थूलचिदचितोः अक्षरब्रह्मभिन्नयोर्वक्ष्यमाणाक्षरब्रह्मोपादानकत्वाभावादिति चेत्—

उच्यते । 'इदं सर्व'मित्यनेन विशेषणमेव निर्दिश्यते, न विशेष्यम् । अथापि विशेषणस्यापि ब्रह्मोपादेयत्वमस्ति । न हि अभिन्नयोरेवोपादानोपादेयभाव इति नियमः । भाविस्थूलावस्थावतः पूर्वभाविसूक्ष्मावस्थायोगि ह्युपादानम् । अवस्थावत्त्वं च चिदचिदीश्वरा-

---

३. विशिष्टब्रह्मज्ञाने विशेषणं सर्वं ज्ञातं भवतीति वा, ब्रह्मज्ञानेन मोक्षे सार्वज्ञ्याविर्भावात् सर्वं ज्ञातं भवतीति वा नार्थः । किंतु सद्विद्याद्यनुरोधादन्यादृश एवेत्यभिप्रेत्याह—यथा मृदिति ।

'इदं सर्व'मित्यस्य विशिष्टार्थपरत्वसिद्धि यद्वेत्यादिना उपरि वक्ष्यन् विशेषणमात्रपरत्वपक्ष एव स्थित्वा, श्रुतप्रकाशिकोक्तप्रपञ्चनप्रज्ञापनीयं समाधानमाह—'उच्यते, इदं सर्वमित्यनेन' इति ।

भाविस्थूलावस्थावत इति । न च घटादिकं प्रति भ्रमणादि-

-णां त्रयाणामप्यस्त्येव । इयांस्तु विशेषः—अद्वारकावस्थायोगित्वमचेतनस्य । जीवस्य तद्धर्मभूतज्ञानद्वारा अचेतनशरीरद्वारा च कर्मकृतसंकोचविकासाद्यवस्थाश्रयत्वम् । परमात्मनस्तु चेतनाचेतनद्वारकमवस्थाश्रयत्वम् [अद्वारकनियन्तृत्वावस्थाश्रयत्वं च] । ततश्च महत्त्वाहंकारत्वादिलक्षणभाव्यवस्थायोगित्वस्याचेतनपरमात्मसाधारण्येन परमात्मन इव चेतनाचेतनप्रपञ्चस्यापि *भाव्यवस्थाश्रयत्वेन अक्षरं प्रति उपादेयत्वम*स्त्येव । ततश्च 'इदं सर्व'मिति विशेषणमात्रनिर्देशेऽपि तस्य वक्ष्यमाणमक्षरमुपादानं भवत्येवेति, **कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति** विशेषणमात्रे उपादानप्रश्न उपपद्यते ।

अत एव महासिद्धान्ते,—'कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात् तत्प्रत्यनीकनानात्वं निषिध्यते' इति *भाष्यव्याख्यानावसरे व्यासार्यैः*, "विशिष्टयोरेवोपादानोपादेयभावः । न तु विशेषणीभूतस्य चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानकत्वम् ।

विशिष्टदण्डादेः, पुत्रादिकं प्रति च पित्रादेर्निमित्तकारणस्यापि पूर्वभाव्यवस्थायोगितया तत्तदुपादानत्वापत्तिरिति वाच्यम्— *भाव्यवस्थावतः स्वनिष्ठपूर्वावस्थायोगि उपादानमिति पूर्वावस्थायाः* भाव्यवस्थापन्निष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् । भ्रमणादेर्घटाद्यवृत्तित्वात् । अत एव प्रपञ्चं प्रति परमात्मन उपादानत्वं प्रपञ्चगताव्यक्तत्वादिपूर्वावस्थायाः सद्वारकं परमात्मगतत्वादुपपन्नम् । न तु नियन्तृत्वरूपपरमात्मगतावस्थामादाय । नियन्तृत्वरूपावस्था तु विशिष्टं परमात्मानं प्रति परमात्मन एव दशाभेदेनोपादानोपादेयभावोपपादने उपयुज्येत । तदवस्थापन्नं प्रति तदवस्थासमानाधिकरणपूर्वावस्थायोगि उपादानमिति वा विवक्षितम् ।

शरीरात्मभावस्तु निष्कृष्टविशेषणयोः (णस्य च) निष्कृष्टविशेष्यस्य च ; चिदचिद्विशिष्टब्रह्मणश्चिदचिद्विशिष्टब्रह्मानियाम्यत्वात् केवलस्य प्रपञ्चस्य केवलब्रह्मान्तर्यामिकत्वात्" इति पक्षमाश्रित्य, 'तदन्तर्यामिकनयेत्यत्र जगत इति निष्कर्षकशब्दान्तरमध्याहर्तव्यम्' इत्युक्त्वा, "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इति वाक्ये उपादानोपादेयभावप्रतिपादके,--"सन्मूलाः, सत्प्रतिष्ठाः' इत्यत्र प्रजाशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वम् सच्छब्दस्यापि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरत्वम् ; सदायतना इति शरीरात्मभावप्रतिपादकांशे तु प्रजाशब्दस्य विशेषणमात्रपरत्वम् सच्छब्दस्य विशेष्यमात्रपरत्वम् ; ब्रह्मणो ब्रह्मान्तर्यामिकत्वासंभवात्, केवलप्रपञ्चस्य विशेष्यमात्रान्तर्यामिकत्वेऽपि विशिष्टान्तर्यामिकत्वाभावात् "-- इत्युक्त्वा,--अस्मिन् पक्षे सकृत्प्रयुक्तस्य प्रजाशब्दस्य वैरूप्यम्, सच्छब्दाना च वैरूप्यम्, जगत इति शब्दान्तराध्याहारादिलक्षणभाष्यक्लेशश्च पर्यालोच्य, "प्रजाशब्दस्य विशेषणमात्रपरत्वमेव ; सच्छब्दस्यापि विशेष्यमात्रपरत्वमेव । न च, विशेषणीभूतचिदचिद्वर्गस्य सदुपादानकत्वं नास्तीति शङ्क्यम् ; तस्यापि भाव्यवस्थावत्त्वेन विशिष्टस्येव विशेषणस्यापि ब्रह्मोपादानकत्वसंभवादिति स्वाभिमतं पक्षान्तरमुपन्यस्तम्--"यद्वा जगत इति निष्कर्षक शब्दः" इत्यादिना ।

"आत्मेति तूपगच्छन्ति--"इति भाष्यादौ, 'सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनस्तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वात् तन्नियाम्यत्वात् तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मेति शरीरत्वोपादेयत्वयोः सामानाधिकरण्यं बहुकृत्व उद्घोषितम् । न चैतदन्यथा कर्तुं प्रभवाम. । "प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः" इति

वाक्ये प्राज्ञशब्दिते भिन्ने परमात्मनि जीवस्य परिष्वङ्गरूपलयश्रवणाच्च न च—परिष्वङ्गो न लय, किन्त्वन्य एव संसर्गविशेष -इति वाच्यम्, "स्वाप्ययात्" इतिसूत्रभाष्यतद्व्याख्यानग्रन्थपर्यालोचनाया(नया) तयो समानार्थकत्वस्योपलभ्यमानत्वात्। न च-जाग्रदाद्यवस्थागतरागद्वेषादि कालुष्ययुक्तजीवविशिष्टस्य परमात्मन तद्रहितजीवविशिष्टपरमात्मरूपेणा वस्थानमेव, "सता सोम्य तदा सपन्नो भवति" इति वाक्यस्यार्थोऽभ्युपेत, स एव, 'प्राज्ञेनाऽऽत्मना इति वाक्यस्याप्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम्, तथा सति अस्य वाक्यस्य जीवपरभेदासाधकत्वेन 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' इतिसूत्रासगतिप्रसङ्गात्।

न च-भाव्यवस्थावत् सर्वमुपादेयम्, पूर्वावस्थावत् सर्वमुपादान चेत्—भाविमहत्त्वाहकारत्वाद्यवस्थावत्परमात्मान प्रति अव्यक्तत्वलक्षण पूर्वावस्थाश्रयस्याचेतनस्याप्युपादानत्वप्रसङ्ग । अतो भाव्यवस्थावतस्तद

अव्यक्तत्वलक्षणेति। अचिदाद्यवस्थायास्सद्वारक परमात्मगत त्वाङ्गीकारात् उपादानत्वनिर्वचनघटक स्वनिष्ठत्वमपि परमात्मनिष्ठत्व रूपमव्यक्तत्वेऽक्षतमिति भाव। व्यासार्थी इति। तदुक्त समाधान द्विविधम्—अव्यक्तत्वाद्यवस्थाया अचिन्मात्रगतत्वेऽपि ब्रह्मणस्तद्योगित्व भवति, चक्र मुञ्जा कदलीन्यायेन विशिष्टस्यैव ब्रह्मतया अचितो ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वादित्येकम्। अचिदवस्थाया विशेष्य ब्रह्मापि व्यव धाने आश्रय पुरुष-पर्यङ्क-भूतलन्यायादिति चान्यत्। तत्र चक्र मुञ्जादिपदाना समुदायवचनत्वादेकदेशमात्रसम्बन्धे सत्यपि समुदाय-सम्बन्धितया व्यवहार, पटैकदेशे दग्धेऽपि पटो दग्ध इति व्यवहारस्य भाक्तितया सर्वात्मा युक्तः। अचिन्मात्रगतावस्थामादाय ब्रह्मणि तद्योगित्व तु दुर्वचम्। ब्रह्मेश्वरादिपदाना चिदचिदीश्वरसघातत्वाचित्याभावादिति विमृश्य प्रथमसमाधानत्यागेन द्वितीयग्रहणम्।

भिन्नं पूर्वावस्थायोग्येव उपादानमिति वक्तव्यम्। ततश्च इदंशब्दवाच्यस्य विशेषणस्य न ब्रह्मोपादानकत्वमिति वाच्यम्—भाव्यवस्थावतः पूर्वावस्थायोगि यत् कारणम्, तत् उपादानमित्युक्तावतिप्रसङ्गाभावात्। भाव्यवस्थावद् ब्रह्म प्रति अचेतनस्य हेतुत्वग्राहकप्रमाणाभावेनोपादानत्वाभावेऽपि, ब्रह्मणः सर्वकार्यकर्तृत्वश्रवणेन भाव्यवस्थावदचेतनांशं प्रत्यप्युपादानत्वे नानुपपत्तिः।

नन्वव्यक्तत्वमहत्त्वाद्यवस्थाया अव्यक्तमहदादिनिष्ठत्वेऽपि ब्रह्मनिष्ठत्वाभावेन पूर्वावस्थायोगित्वाभावात् कथमुपादानत्वमिति चेत्—अत्र व्यासार्याः प्रकृत्यधिकरणे—,

"*ब्रह्मणश्चिदचिच्छरीरकतया प्रकृतेर्ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वेन प्रकृत्यवस्थानां ब्रह्मावस्थात्वात्। न हि विशेष्यमात्रं विशिष्टस्य स्वरूपम्।* विशिष्टस्य वस्तुनो विशिष्टमेव हि स्वरूपम्। न हि घटस्य मृन्मात्रं स्वरूपम्, अपि तु घटत्वविशिष्टम्। ननु यदि विशेषणमपि स्वरूपान्तर्भूतम्, तर्हि दण्डादयः संयोगादयश्च स्वरूपं स्युः॥ न। यावद्द्रव्यभाविनाम् *अपृथक्सिद्धविशेषणानामेव स्वरूपान्तर्भावात्।* किंच घटादिवस्तुन उदकाहरणादितत्तदसाधारणकार्ययोग्य(ग्यत्व)मेव स्वरूपम्, न मृन्मात्रम्; पिण्डेष्टकादीनामपि घटस्वरूपत्वप्रसङ्गात्। घटस्योदकाहरणं प्रति योग्यता नाम अच्छिद्रघटत्वमेव। यस्य वस्तुनो यत् कार्यं *यदाकारान्वयव्यतिरेकानुविधायि, स आकारस्तस्य वस्तुनस्तत् कार्यं प्रति योग्यता।* यथा वह्नेरुष्णत्वं स्फोटजनने, यथा च परशोर्नैशित्यं छेदने, यथा च मृदो मृत्त्वं घटादिपरिणामे, श्लक्ष्णार्द्रभावश्च, एवं प्रकृति-

पुरुषकालाश्च (शः) जगद्रूपेण बहुभवने परमात्मनो योग्यतास्थानीया अयुतसिद्धप्रकारा । अत एव हि क्वचित् शक्तिशब्देन जगदभिधीयते । कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषण हि शक्ति । सा च योग्यता योग्यवस्तुन स्वरूपान्तर्गता। अतो महदाद्यवस्थाश्चिदचिद्विशिष्टब्रह्मस्वरूपगता इति नाव स्वाश्रयत्वासिद्धि । यतो विशिष्ट ब्रह्मस्वरूपम् , अत एव हि, "तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता , एवमेवैता भूतमात्रा प्रज्ञामात्रा स्वर्पिता प्रज्ञामात्रा प्राणेऽर्पिता " इति अरनाभिदृष्टान्त उपन्यस्यते। न हि नाभिमात्र रथचक्रम् , किंतु नाभिवत् अरनेमी अपि स्वरूपान्तर्गते । तथा, "अङ्गुष्ठमात्र पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनाना हृदये सन्निविष्ट । त स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकाम्" इति मुञ्जेषीकादृष्टान्तश्च श्रुत । न हि इषीकामात्र मुञ्ज , किंतु बाह्यदलविशिष्टेषीका हि मुञ्जस्वरूपम् । विशेष्याशस्य दृष्टान्त इषीका । तथा—

"यथा हि कदली नान्या त्वक्पत्रान्नाथ जायते ।

एव विश्वस्य नान्यत्व(स्त्व)त्व चापी(त्व मायी)श्वर दृश्यसे॥"(वि पु) इति त्वक्पत्रकदलीदृष्टान्तश्च चिदचिद्विशिष्ट ब्रह्मस्वरूपमवगमयति । 'न हि बाह्यत्वक्पत्रेण विना काण्डमात्र कदली , अपि तु त्वक्पत्रविशिष्ट काण्डस्वरूपा । एव विश्वविशिष्ट त्वत्स्वरूपम् , तत्र विशेष्यभूतस्त्व विशेषणाशविलक्षणश्च दृश्यसे' इति अर्थ । इयान् भेद —नाभीषीका-काण्डानाम् अरनेमिबाह्यदलत्वक्पत्राणा च अचेतनतया मिथोनियन्तृ-नियाम्यभावाभावान्न शरीरशरीरिभाव । अत एव नेम्यादिशब्दाश्च न

विशेष्यवाचका । इह तु नियन्तृनियाम्यभावादिना शरीरात्मभाव सभवात् शरीरवाचिन शब्दा ब्रह्मपर्यन्ता इति। अत [एव] महदाद्य वस्थाना विशिष्टब्रह्मस्वरूपगतत्वादुपादानत्व मुख्यम् ।

किंच मा भूत् प्रकृतिपुरुषयो स्वरूपान्तर्भाव, तथाऽपि मुख्य त्व युक्तम् । न हि शरीरद्वारक ब्रह्मणो महदाद्युपादानत्वममुख्यम्, कारणतानिर्वाहकव्यवहितत्वात्, ज्वालाव्यवहितस्य काष्ठस्य पाक प्रति करणत्ववत् । ननु मृद्व्यवहितस्यापि कुलालस्य घट प्रत्युपादानत्व स्यादिति चेन्न, स्वनिष्ठमृत्पिण्डव्यवहितत्वात् । [अत स्वापृथ विसद्धव्यवधानादुपादानत्वमविरुद्धम् ।] ननु तथाऽप्युपादानस्य कार्या वस्थाश्रयत्व वाच्यम् । कथ व्यवहितस्य अवस्थाविशेष प्रत्याश्रयत्वम्—उच्यते—कुम्भोदरसम्भृतमम्भ प्रति पुरुषस्येव, परमात्मनो महदाद्य वस्थाश्रयत्वमुपपन्नम् । न च पुरुषस्याम्भोधारककुम्भधारकत्वमेव, नाम्भोधारकत्वमिति वाच्यम्-तथा सति अम्भोधारणजनितश्रमो न स्यात् । किं च अव्यवहितादपि व्यवहितस्याऽऽश्रयत्व मुख्य दृश्यते । यथा आस्तरणाशुकादपि पर्यङ्कस्य, यथा दर्भेभ्यो भूतलस्य । अव्यवहित मप्यशुक न पुरुषस्य धारकम्, असामर्थ्यात् । श्वभ्रमुखपिधायक विस्तीर्णमशुक हि न पदन्यास धारयितु प्रभवति । कूपच्छादका हि दर्भास्तत्र निहितपद पुरुष(निहित पुरुषपद) न धारयन्ति। तस्मादशुकस्य दर्भाणा च धारणासामर्थ्यात् पर्यङ्कभूतलयोरेव सामर्थ्यादास्तरणदर्भाणां पुरुषसयोगमात्र व्यवधायकत्वमेव । अत परमात्मन सर्वावस्थाश्रयत्व मुख्यमिति जगदुपादानत्व मुख्यमेव ।

ननु जगदुपादानाव्यक्तशरीरकत्वेन जगदुपादानत्वमुच्यते चेत्, वैशेषिकादिपक्षाद् भवत्पक्षस्य को भेद । नियाम्यविशेषो हि शरीर मभिमतम् । जिदचितोरीश्वरप्रेर्यत्व तन्मतेऽप्यस्तीति चेत् — महत्तरोऽय पर्यनुयोग । 'वैशेषिकाश्चेत् अप्रामाणिकमेन ब्रयु , तदुक्त चेत्, अनादरणीयमिति न न प्रतिज्ञा । असदुक्तार्थस्तदङ्गीकृतश्चेत्, का न क्षति । किंच साम्यमपि दुरुपपादम् । आकाशकालदिगात्मवर्ग स्येश्वरधार्यत्वाद्यनभ्युपगमात् " —

इत्याहु । ततश्च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे नानुपपत्ति ॥

ननु तथाऽपि *ब्रह्मज्ञानाच्छरीरभूतप्रपञ्चज्ञान नोपपद्यते* , तस्य तद्भिन्नत्वात् । न च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्वरूपे ब्रह्मणि ज्ञायमाने सर्व स्यापि तदन्तर्गतत्वात्, 'वने ज्ञाते तदन्तर्गत पनसो ज्ञातो भवति' इतिवत्, प्रपञ्चो ज्ञातो भवतीति निर्देश उपपद्यतामिति वाच्यम्—'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे ति लक्षणानाश्रयस्य चेतनाचेतनवर्गस्य ब्रह्मस्वरूपान्त-र्भावे *प्रमाणाभावात्* । न च, "*विशेष्यांशस्य लक्षण सत्यज्ञानादि*, ("सत्य ज्ञानमनन्तम्" इत्यादि ,) विशिष्टस्य जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणस्तु लक्षण जन्माद्येवेति सूत्रकाराभिप्राय " इति ज न्मादिसूत्रे व्यासार्यैरुक्त-मिति वाच्यम् —कारणशोधकवाक्ययोर्भिन्नविषयकत्वस्यासगतत्वात्, "आत्मन आकाश सभूत" इति आत्मन एवोपादानत्वाभिधानाच्च ।

एव मिथयोरुपादानोपादेयभावस्थापनेऽपि सर्वमिदमिति-विशेषणमात्रग्रहणे, कस्मिन्नु भगव इति प्रकृतवाक्यार्थासामञ्जस्य-मेवेति शङ्कते ननु तथापीति । नचेत्यादि । अत्र, भूमविद्याया "यत्र' नान्यच्छृणोति" इति वाक्यस्य श्रीभाष्यवर्णितोऽर्थोऽनुसंधेय ।

किंच—"न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः ।
सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥"
"प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥"

"अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले संप्रलीयते ।" "तमः परे देव एकीभवति" इति प्रमाणप्रतिपन्नस्य अव्यक्ततमःशब्देन(?) (ल्विताचेतनादि?) लयाधिष्ठानभूतस्यैव 'अक्षरात् परतः परः' इति चिदचित्कारणभूतस्यैव प्रतिपिपादयिषिततया तत्र चिदचिदनुप्रवेशस्य वक्तुं (कुम ?) शक्यत्वात् ; चिदचिल्लेशलक्षणासदंशानुप्रवेशे सत्तामात्रात्मकत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।

अस्तु वा विशिष्टं ब्रह्म । तथाऽपि "वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति श्रुतौ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपादानोपादेयाभेदेनैवोपपादिततया, इह, 'इदं सर्व'मिति इदंतास्पदतया प्रतीयमाने विशेषणभूते जगति विशिष्टाभेदासंभवात् ॥ 'शरीरगतावस्थायाः शरीरनिष्ठत्वम्' इति यदुक्तम्, तत्तु सर्वलौकिकतान्त्रिकविरुद्धम्, "न तु दृष्टान्तभावात्" इति सूत्रभाष्यविरुद्धं च ॥ पूर्वावस्थाश्रयनियन्तृत्वमेवोपादानत्वमित्यस्य च परिभाषामात्रत्वात् ।

किंच उत्पाद्यं ह्युपादेयं भवति । उत्पाद्यं च भवन्मते न द्रव्यम् ;

लेशलक्षणेति । सूक्ष्मांशरूपेत्यर्थः । ननु कस्यापि मते अशुद्धात्मन उपादानत्वस्यायोगादस्मतेऽप्यपेक्षितविशेषणविशिष्टमुपादानमिति युक्तितः शास्त्रतश्च सिद्धमित्यत्राह अस्तु वेति ।

तस्य नित्यत्वात्। शब्दस्पर्शादिलक्षणाद्द्रव्यरूपावस्थाया एवोत्पत्ते। तस्याश्च ब्रह्मणाऽभेदगन्धस्यैवाभावात् । ननु घटत्वावस्थैव घटद्रव्यस्योत्पत्ति मृत्पिण्डस्य विनाशश्च । द्रव्यस्योत्तरसंस्थानयोग तत्पूर्वसंस्थानसंस्थितस्य विनाश , स्वावस्थस्य तूत्पत्ति । अवस्थाया उत्पत्तिमत्त्वचोदनमुत्पत्ते रुत्पत्तिमत्त्वचोदनमिव जात्युक्तिर्भवति। पृथक्प्रतिपत्तिकार्यानर्हधर्मा पृथगुत्पत्तिनिरपेक्षा। अत एव ह्युत्पत्त्यादेरुत्पत्त्यादिनैरपेक्ष्यम्। तस्मात् अपृथक्सिद्धधर्मास्तु स्वय धर्मिण उत्पत्त्याद्यवस्थाभूता । अतोऽवस्थैव वस्तुन उत्पत्ति । न तु अवस्थाया उत्पत्तिर्नामास्तीत्यारम्भणाधिकरणभाष्य-श्रुतप्रकाशिकयोरुपपादितमिति चेत्—न , घटत्वावस्थाया एव घटोत्पत्तिमृत्पिण्डविनाशरूपत्वे यावद्घटत्वावस्थासत्त्वम् , घट उत्पद्यते, मृत्पिण्डो नश्यतीति धीप्रसङ्ग , न तु घट उत्पन्न , मृत्पिण्डो विनष्ट इति । न च घटत्वावस्थागताऽऽद्यक्षणसम्बन्ध एव घटस्योत्पत्तिरिति वाच्यम्-यस्य ह्यागन्तुकत्वम् —आद्यक्षणसम्बन्ध , अभूत्वा भवन वा, न तस्योत्पत्ति , यस्य तु तन्नास्ति, तस्योत्पत्तिरित्यपि परिभाषामात्रत्वात्। घटे रूपरसादिषु, संयोगे च जायमाने घटो (तदाश्रयो)त्पत्ति व्यवहाराभावात्। "अन्यतरकर्मज उभयकर्मज संयोगज "(वै द)इत्यादिप्रतीतिव्यवहारादिक सर्व निर्मूल स्यात् । "छन्दासि यज्ञा क्रतवो व्रतानि", "छन्दासि जज्ञिरे तस्मात्" इत्यादीना वेदाद्युत्पत्तिप्रतिपादकानामप्रामाण्य स्यात्। शब्द उत्पन्न इति प्रतीतिव्यवहारौ न स्याताम् , आकाश उत्पन्न इत्येव प्रतीतिव्यवहारौ स्याताम् । अपृथक्सिद्धधर्माणामुत्पत्ति विनाशाभावे शरीरस्योत्पादविनाशौ न स्याताम् , आत्मन एव तौ

स्याताम् । किं बहुना—ईश्वरव्यतिरिक्तस्य कस्याप्युत्पादविनाशौ न स्याताम्; ईश्वरस्यैव तौ स्याताम् । नन्वपृथक्सिद्धस्याद्रव्यस्यैवोत्पत्ति विनाशौ नाभ्युपेयेते; द्रव्यस्य तौ स्त एवेति चेन्न; विनिगमकाभावात्; वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च ।

किंच प्रकृतिरुपादानम्; विकार उपादेयमिति निर्विवादम् । "वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयम्" इत्यत्र घटत्वावस्थाया एव विकारशब्देनाभिहिततया, "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्" इति पूर्ववाक्येऽपि विकारार्थमयट्प्रत्ययेन तस्या एवाभिधातुमुचिततया तस्या एवोपादेयत्वं सिद्धवत्कृत्य विज्ञातत्वाभिधानात्, भवन्मते चावस्थाया ज्ञातत्वासंभवादनुपपत्तिस्तदवस्थैव । न च, 'सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्' इत्यत्र मयट्प्रत्ययार्थविकारस्तु अवस्थावान् । 'वाचाऽऽरम्भणं विकारः' इत्यत्रावस्था विकारशब्देनोच्यते । 'मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यभेदप्रतिपादनांशेऽनुपक्तेन मृण्मयमिति पदेन पुनरप्यवस्थावान् विकारः परामृश्यत इति वाच्यम्—अस्या उक्तेरहृदयङ्गमत्वात् । तस्मात्, 'सर्वं मृण्मयं', 'वाचाऽऽरम्भणं विकारः', "मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति स्थलत्रयेऽप्यैकरूप्यमेव वक्तव्यम् । तस्मात् विकाररूपावस्थाया युष्मन्मते ज्ञातत्वानभ्युपगमात् एकविज्ञानेन सर्वस्य तदभिन्नस्य विकारस्य ज्ञानमनुपपन्नमिति चेत्—

उच्यते-[प्रकृतौ ज्ञातायां विकृतिर्ज्ञाता भवतीत्यस्यायमर्थः ।] प्रकृतिविकृत्योः कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गाद् भेदसत्त्वेऽपि पृथक्स्थिति

उच्यत इति । उपादानत्वनिर्वचनविषये वादिनां नानाप्रक्रिया-

प्रतिपत्त्यनर्हत्वेन पृथक्सत्ता नास्तीति सिद्धम् । ततश्चाभिन्नसत्ताक कारणम्, उपादानम्, प्रकृति, आत्मेति पर्याया । तत्र च नैयायिका तदेव स्फुटतरविवेकप्रकार(श)रहितम्, 'अयुतसिद्ध कारणम्' 'समवायिकारणम्' इति व्यवहरन्ति । कार्यभिन्नाभिन्न कारणमुपादानमिति भेदाभेदवादिन । भिन्नतयाऽभिन्नतया वा दुर्वच कारणमिति केचित् । भिन्नत्वे सति अभिन्नसत्ताक कारणमित्यन्ये । अस्माक तु भिन्नयोरप्युपादानत्वाभ्युपगमादभिन्नसत्ताककारणत्वलक्षणमपृथक्सिद्धकारणत्वमेवोपादानत्वमिति समतम् । घटशरावादिरूपावस्थैव विकार । "घटशरावादिनानासंस्थानरूपविकारापन्न नानानामधेयमपि मृत्तिकासंस्थानविशेषत्वात् मृद्द्रव्यमेवेत्थमवस्थितम्" इति वेदार्थसंग्रहेऽवस्थाया विकारत्वकथनात्, तस्य च मृदश्च दण्डघटयोरिव पृथक्स्थिति प्रतिपत्त्योरभावादपृथक्सिद्धत्वेन घटापृथक्सिद्धकारणत्वरूपस्योपादानत्वस्य मृदि सत्त्वात् मृदो घटशरावादि प्रति प्रकृतित्वमात्मत्व च । ततश्च तस्या मृदि ज्ञाताया घटशरावादिलक्षणतदवस्थारूपविकृतीना पृथक्स्थितिप्रतिपत्त्यनर्हाणा मृत्सत्तया सत्तावत्त्ववत् मृज्ज्ञाततयैव ज्ञातता श्रयत्वात् सर्वमिद विज्ञातमिति शक्यते वक्तुम् । एव ब्रह्मणोऽपि

दर्शनादैवरूप्य नास्तीति अनुभवं प्रामाणिकवस्तुपरिस्थितिश्चानुसृत्य किञ्चिद्दूषण तन्निर्वचनीयम् । तत्र भाष्यनस्यावत इति पूर्वोक्तमुपादानत्व भिन्ने चाभिन्ने च कारणेऽनुगतमेव । परन्तु ... शब्दरूपादीनामुपादेयत्वात्तदयस्नाया शक्तिस्तया तदनुरोधेनापृथक्सिद्ध कारणत्वरूपमुपादानं च निरूप्य एकविज्ञानेन निदर्शनभूतमर्य-विज्ञानमभ्युपपाद्यत इत्युक्त भवति ।

चेतनाचेतनसमस्तप्रपञ्चं प्रति अपृथक्सिद्धकारणत्वेन सर्वात्मतया सर्वस्य ततो भिन्नत्वेन प्रदर्शनायोग्यतया ज्ञातत्वं सिद्धम् ।

ननु भाष्येपि, "केवलभेदवादिनाश्चात्यन्तभिन्नयो· केनापि प्रकारेणैक्यासंभवादेव ब्रह्मात्मभावोपदेशा न संभवन्तीति सर्ववेदान्तपरित्यागः स्यात्" इति केवलभेदस्य प्रतिक्षिप्तत्वात्—

[1]"एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता ।
अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूप कस्तद्वेदितुमर्हति ॥"

इति स्मृतिवशात् जगद्ब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नत्वमेव भगवतो भाष्यकारस्याभिमतम्। ततश्च कार्याभिन्न कारणमुपादानमित्येवास्तु। एवं सति सर्वस्यापि तदभिन्नत्वात् सर्वविज्ञानमप्युपपद्यते । "हरेर्न किंचिद्व्यतिरिक्तिमस्ति", "एक. समस्तं यदिहास्ति किंचित् तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत्", एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति" इत्यादिनिषेधाश्च केवलभेदाश्रयनिषेधकतयोपपद्यन्ते । केवलभेदपक्षे शरीरभूतस्य जगतः आत्मभिन्नत्वात् भिन्ननिषेधो नोपपद्यते । अत कार्याभिन्नं कारणमुपादानमित्येवास्त्विति चेत् ; न—"भेदाभेदवादे तु ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गात् तत्प्रयुक्तजीवगता दोषा ब्रह्मण्येव प्रादुष्युरिति निरस्त

1 अत्र सत्यन्तेन एकत्वनानात्वयोर्योगपद्यावगमनात् पूर्वपादार्थापेक्षया द्वितीयपादार्थस्य भेदा т [illegible] रक्त्यप्रसंगाच्च एकत्वमविभक्तनामरूपत्वम् नानात्वं काथाक[illegible] विभक्तनामरूपत्वमित्यर्थं विहाय वेदार्थसंग्रहे एवं व्याख्यातम—प्रकासितृतयेवत्वे सति नानाप्रकारकत्वं नानात्वम्, नानारूपत्वे सति एकत्वमद्वितीयत्वं समाभ्यधिकराहित्यमिति। एप सिद्धान्तेऽर्थः ।

निखिलदोषकल्याणगुणात्मकब्रह्मात्मभावोपदेशा हि विरोधादेव परि त्युक्ता स्यु" इति तत्रैव भेदाभेदपक्षस्य भाष्ये दूषितत्वात्। "ब्रह्मा ज्ञानपक्षादपि पापीयानय भेदाभेदपक्ष" इति वेदार्थसंग्रहेऽतिनिर्दि त्वात् भेदाभेदवादो न भाष्यकाराभिमत । ननु यदि भेदाभेदवादो न भाष्यकाराभिमत, कथ तर्हि "केवलभेदवादिना चात्यन्तभिन्नयो" इति भाष्यमुपपद्यताम्। शरीरात्मभावो ह्यत्य तभेद एव। प्रकार प्रकारिभावो हि भेदरूप। नियमेन प्रकारप्रकारिभावलक्षण शरीर शरीरिभावो हि नियमेन रूप इति शरीरात्मभावे केवलभेद एव दृढीकृतो भवति। अत एव। ग्मयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते" इति शरीरात्मभाव एव भेदत्वेन वर्णित इति चेत्— उच्यते। 'अत्यन्त भिन्नयो रित्यादिभाष्यस्याय भाव —लोके ह्यैक्यव्यवहारे स्वरूपैक्य तन्त्रम्। तदभावे देशादिलक्षणप्रकारैक्यम्, यथा 'साय गोष्ठे सर्वे गाव एकीभवन्ति,' 'राजान एकीभूता', एको व्रीहिरित्यादौ देशबुद्धि जात्याद्यभेदत। इह तु जगद्ब्रह्मणो स्वरूपतो भिन्नयो केनचिदा कारेणाभेदो वक्त य। स क इति विचारे—अपृथक्सिद्धविशेषणत्व मिति सद्सद्त्वोऽप्यमता(स्या?)पृथक्सिद्धपदप्रयोगात् सिध्दयैक्यमेव भाष्यकृदभिमतमिति प्रतीयते। सिद्धिर्नाम स्थिति प्रतिपत्तिश्च। "पृथक् स्थितिप्रतिपत्तियोग्य" ति भाष्यादिग्रन्थेषु बहुशो व्यवहारदर्शनात्। स्थितिप्रतिपत्त्योरैक्यम् अवयवावयविजातिव्यक्तिगुणगुणिस्वरूपेषु पृथ क्स्थितिप्रतिपत्त्योरभावादवसीयते।

ननु घटो भूतले वर्तते, नीलादिगुणस्तु घटे। तथा गन्धरस

शब्दाना द्रव्यप्रतिपत्तिमन्तरेणापि पृथक्प्रतिपत्तिर्दृष्टा । अत कथ स्थितिप्रतिपत्त्यैक्यमुपपद्यताम् । न च—

"तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोः ।
अनश्यदेकमपराऽऽश्रितमेवावतिष्ठते ॥"

इति तार्किकोक्तमयुतसिद्ध[1]त्वमेवापृथक्सिद्धत्वमिति वाच्यम्, तथा हि सति नियताश्रयाश्रयिभावलक्षणायुतसिद्धत्वस्य भेदैकसाधकत्वेन प्रकृतैक्यासाधकत्वादिति चेत्—न ।

"पृथक्प्रतिपत्तिकार्यार्हाणामेव पृथगुत्पत्त्यादिकमपेक्षितम्" इत्यादिश्रुतप्रकाशिकाग्रन्थपर्यालोचनायाम्, यस्योत्पत्तिविनाशप्रसत्त्वादिकमाश्रयोत्पत्त्यादिनैव व्यवह्रियते, तत् तदपृथक्सिद्धमिति फलति । ततश्च [यत् ?] यदुत्पत्त्या 'उत्पद्यते' इति व्यवह्रियते, यत्सत्तया सदिति व्यवह्रियते, न तु सत्तान्तरमपेक्षते, तत् तदपृथक्सिद्धमिति । ततश्च विकृतेः प्रकृतिसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वादभिन्नसत्ताककारणत्वमुपादानत्वम् । तदेव चाऽऽत्मत्वम् । इदम्, 'तज्जत्वात्तदनन्यत्वात् तन्नियाम्य

1 ययोर्द्वयोराधाराधेयभूतयोर्मध्ये एकम् आधेयभूतम् अपराश्रितमेव अन्यनिष्ठमेव सदा वर्तते, तयोरयुतसिद्धशब्दवाच्यत्वम् । यु मिश्रणामिश्रणयोः । युतसिद्धौ पृथक्सिद्धौ । अयुतत्वमपृथक्त्वम् । ननु कपालादिनाशात् घटादिनाश । तत्र कपालनाशोत्पत्तिकाले घटस्य कपालं विनाऽपि स्थित्या कथमपराश्रितमेवेति कथमिति चेत्—अत एव अनश्यदित्युक्तम् । अविनश्यदवस्थस्यापराश्रितत्वं विवक्षितम् । तदानीं तु घटादिकं नश्यत्—अनन्तरक्षण एव नाशं लप्स्यमानमिति यावत् । अतो न दोषः । अत्र ते एवायुतसिद्धे द्वे विज्ञातव्ये इति [illegible] पाठः श्रेयान्, उपरि द्विवचनदर्शनादित्यलम् ।

त्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मेति वदतो भगवतो भाष्यकारस्या प्यभिमतम् । न खलु आत्मत्वमन्तःप्रविश्य नियन्तृत्वरूपम्, तादृशा त्मत्वस्योपादानत्वाप्रयोज्यत्वात् । न ह्युपादानत्वनियन्तृत्वाभ्यां निर्वा ह्यमात्मत्वं नियन्तृत्वरूपं सम्भवति, अस्मदुक्तमात्मत्वं तूभयनिर्वाह्य भवति । कथम् । उच्यते — तज्जत्वादिनाऽचेतनांशे उपादानत्वलक्षण मात्मत्वं फलति । तन्नियाम्यत्वादित्यनेन जीवरूपेण नियन्तृत्वं विव क्षितम् । जीवापृथक्सिद्धत्वमिति यावत् । ततश्च चेतनवर्गेऽप्यपृथ क्सिद्धकारणत्वलक्षणमुपादानत्वमुक्तं भवति । ततश्च ब्रह्मव्यतिरिक्तचेत-नाचेतनवर्गं प्रति ब्रह्मणोऽपृथक्सिद्धकारणत्वलक्षणाभिन्नसत्ताककारण त्वरूपोपादानत्वप्रकृतित्वापरपर्यायात्मत्वस्य सत्त्वादात्मभूते तस्मिन् ज्ञाते इतरत् सर्वं ज्ञातमेव । इतरस्य पृथक्प्रतिपत्तियोग्यस्य ज्ञातव्यस्याभावात् तत्सत्तया सदिति व्यवहारवत् तज्ज्ञाततया ज्ञातमिति व्यवहर्तुं शक्यत्वात्।

न च प्रपञ्चस्य ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताऽभावे मृषावादिमतवत् मिथ्यात्वं स्यादिति वाच्यम्—यथा गुणगतजात्यनभ्युपगन्तृमते रूपादौ सद्बुद्धेर्द्रव्यगतसत्ताविषयत्वेऽपि न रूपादिमिथ्यात्वम्, यथा वा द्रव्यगतगुणादिषु द्वित्वैकत्वादिसंख्याप्रतीतेर्द्रव्यगतसंख्यानिर्वाह्य त्वेऽपि रूपादिगतसंख्याप्रतीतेर्न भ्रान्तित्वम्, यथा वा सिद्धान्ते घटत्वाद्यवस्थाया मृद्द्रव्यापेक्षयोत्पत्तिस्थितिसत्ताना पार्थिवयाभावेऽपि न तदुत्पत्तिस्थितिसत्ताप्रतीतेर्भ्रान्तित्वम्, एवं प्रपञ्चगतसत्ताप्रतीतेर्ब्रह्मसत्ता निर्वाह्यत्वेऽपि न तत्सत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वम्, न वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम्। अत एव, "नैकस्मिन्नसम्भवात्" इति सूत्रे, "कालस्य पदार्थविशेषणतयैव

प्रतीतेः तस्य पृथगस्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्याः । कालोऽस्तीति व्यवहारो जात्याद्यस्तित्वव्यवहारतुल्यः" इति स्पष्टं भाषितम् । अतो ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताशून्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्य न मिथ्यात्वम् ।

नन्वपृथक्सिद्धकारणत्वमुपादानत्वम् ; तदेवाऽऽत्मत्वं चेत्, भगवद्विग्रहगोपुरप्राकारनित्यसूरिप्रभृतिनित्यविभूतिं प्रति आत्मत्वं न स्यात् ; कारणत्वाभावेनोपादानत्वाभावात् ।

ननु च "प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात्" इति सूत्रे वियदादेर्ब्रह्मण उत्पत्त्यनभ्युपगमे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् वियदाद्युत्पत्त्यभ्युपगमवत्, नित्यविभूतेरप्युपादेयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । इतरथा सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । न च नित्यविभूतेर्नित्यत्वग्राहकप्रमाणानुसारात्, "येनाश्रुतं श्रुतं भवति", 'सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इत्यादावश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूतिव्यतिरिक्तपरतया संकोचः क्रियतामिति वाच्यम्—"आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः", "वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्", आकाशं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वादित्यादिप्रमाणबलेन अश्रुतादिशब्दानामाकाशव्यतिरिक्तपरत्वमेव स्यादित्याकाशप्रतिबन्धाः दुर्मोचत्वमेव स्यादिति इति चेन्न—नित्यविभूतेर्नित्यत्वानभ्युपगमे बहुप्रमाणसंक्षोभप्रसङ्गात् अश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूतिव्यतिरिक्तपरतया संकोचाभ्युपगमेऽपि वियन्नित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणस्य आपेक्षिकनित्यत्वपरतयाऽप्युपपन्नस्य प्रतिविपादयिषितसर्वविज्ञानप्रतिज्ञासंकोचकत्वायोगात् ।

ननु— वाक्यकारैः "रूपं वाऽतीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षं तन्निर्देशात्" इति, यथा ज्ञानादयः परस्य ब्रह्मणः स्वरूपतया निर्देशात्

स्वरूपभूता गुणाः, तथेदमपि रूपं श्रुत्या स्वरूपतया निर्देशात् स्वरूपभूतमित्युक्तत्वात्, "यदात्मको भगवान् तदात्मिका भगवतो व्यक्तिः" इति श्रुतेर्भगवद्विग्रहादिकं सर्वमात्मस्वरूपादव्यतिरिक्तमित्येवाभ्युपगम्यताम्। एवञ्च एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽपि न क्लेशिता भवति। न च वापीकूपारामादीनां कथं ब्रह्मरूपत्वमिति वाच्यम्। वापीकूपोद्यानादिप्रतिपादकवाक्यानां तत्तत्क्रीडाजनितसुखानां ब्रह्मानुभवाम्बुनिधिलवकणिकायमानत्वमित्यत्र तात्पर्यात्। "यच्चास्येहास्ति, यच्च नास्ति, सर्वं तदस्मिन् समाहितम्, सर्वाणि च भूतानि, सर्वे च कामाः" इति वाक्यस्य ब्रह्मणः सर्वविधभोग्यत्वमस्तीत्यत्र तात्पर्यमिति दहराधिकरणे भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्थितत्वादिति चेत्, न—अर्चिरादिना मार्गेण विरजानदीमतिक्रम्य गन्तव्ये अप्राकृते लोके, "तदैरम्मदीयं सरः। तदश्वत्थः सोमसवनः। तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः" इत्यादिवाक्यप्रतिपन्नानां सरोऽश्वत्थादीनां ब्रह्मस्वरूपमात्रत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। "द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च। क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते॥" इति अमूर्तशब्दितमुक्तात्मरूपस्यापि शरीरवाचिना रूपशब्देन निर्देशेन मुक्तात्मस्वरूपस्य परब्रह्मस्वरूपताया वक्तुमशक्यत्वात्, "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता", "स तत्र पर्येति" इत्यादिश्रुतिभिर्मुक्तानां ब्रह्मणश्च भोक्तृभोग्यतयाऽऽधाराधेयभावेन च भेदप्रतीत्या, नित्यसूरीणां ब्रह्मस्वरूपमात्रत्वासम्भवात् तान् प्रत्यपि च परमात्मन

एवमचेतननित्यविभूतिनिरूपितमात्मत्वमाक्षिप्य मुक्तनित्यचेतननिरूपितमात्मत्वमाक्षिपति द्वे रूपे इत्यादिना।

आत्मत्वस्य वक्तव्यत्वात् नित्यसूर्यादीनाञ्च नित्यतया तान् प्रति उपादानत्वलक्षणात्मत्वासंभवात् कथं तस्य सर्वात्मत्वं सिध्येदिति चेत् —

यदि नित्यपदार्थान् प्रत्यप्यात्मत्वं परमात्मनो वक्तव्यमिति निर्बन्धः, तर्हि तान् प्रति आत्मत्वमुपादानत्वैकदेशभूतमपृथक्सिद्धाश्रयत्वमेव तत्राऽऽत्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमस्तु । इतरत्रोपादानत्वलक्षणात्मत्वम् । एतद्रूपं चाऽऽत्मत्वं तज्जत्वादिभिरुपपाद्यमिति नानुपपत्तिः । ततश्चोपादाने ज्ञाते तदपृथक्सिद्धमुपादेयमपि ज्ञातं भवतीति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नं भवति ।

यद्वा यथा, "को भवान्" इति सौवीरराजप्रश्नस्य प्रकृति

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र इदम्पदेन विशेषणमात्रग्रहणं न भवति, विशेषणे विशेष्यभूतसदभेदायोगात् । अतस्तत्र यथा विशिष्टार्थकेदम्पदप्रयोगो वेदान्तव्युत्पत्तिरहितं प्रति, तथाऽयं प्रश्नोऽप्युपपद्यते । एवञ्चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सूपपन्नम्, एकसर्वयोरभेदादेकविज्ञानान्तर्भावात् । ननु सर्वपदेन उत्तरावस्थाविशिष्टानामेव ग्रहणात् अवस्थानां भिन्नत्वात् पूर्वावस्थाविशिष्टज्ञानात् तज्ज्ञानं कथम्? न च धर्मिमात्रस्य ज्ञातत्वादेवं व्यवहार इति वाच्यम्—तथा सति कार्यकारणैक्यात् एककार्यज्ञानात् तत्कारणजन्यसकलकार्यज्ञानमिति, कार्यज्ञानात् कारणज्ञानमिति चोक्तिप्रसङ्गादिति चेन्न—एकस्मान्महामृत्पिण्डात् घटशरावाद्यनेकनिर्माणे जाते, यथा मृत्तिकाज्ञाने तदंशरूपघटशरावादिकं ज्ञातमित्युच्यते, 'इदं सर्वं पूर्वं हि मृत्तिकैवासीत्' इति पश्चाद्विवेकात् । तथा कारणभूतचिदचिदंशविशिष्टब्रह्मप्रदेशविज्ञाने तत्कार्यस्यापि प्रपञ्चात्मनो ब्रह्मणः तादृशचिदचिदंशावच्छिन्नब्रह्मांशाभिन्नतया ज्ञातत्वमुच्यत इति वैलक्षण्यादित्याशयेन समाधानान्तरमाह यद्वेत्यादिना ।

तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति, परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

सत्पुष्टात्मविषयत्वेऽपि वस्तुगत्या भवच्छब्दमुख्यार्थत्व परिशुद्धात्मस्वरूप स्यैवोचितमिति मत्वा तस्यैव भवच्छब्दमुख्यार्थत्व मदर्शयन् आदि भरतः, "यदा समस्तभूतेषु पुमानेको व्यवस्थित", "यद्यन्योऽस्ति पर कोपि" इत्यादि प्रत्यवोचत्, यथा वा अथर्वशिरसि रुद्र प्रति देवै प्रयुक्तस्य, "को भवान्" इति प्रश्नस्य पुरोवर्तिरुद्रमात्रपरत्वेऽपि भवच्छब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्वनिरूपणाय "अहमेक प्रथममासम्" इत्यादिप्रतिवचनप्रवृत्ति — एवं सर्वमिद विज्ञातमिति प्रश्नस्य विशेष णमात्रपरत्वेऽपि विशेष्यपर्यन्तत्वशिक्षणाय स्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म प्रति सूक्ष्मचिदचिच्छरीरक ब्रह्मोपादानमित्येतदर्थप्रतिपादकस्य प्रति वचनमदर्भस्य प्रवृत्तौ दोषाभावादिति।

प्रपञ्चित चेदमस्माभि बृहदारण्यकप्रकाशिकायामित्यलमतिचर्चया ॥३

तस्मै स होवाच। स्पष्टोऽर्थ। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति। अत्र प्राप्तुमित्यध्याहार। यद्वस्तु प्राप्तु द्वे विद्ये ज्ञाने उपादेये इति ह वेदाभिज्ञा पराशरादय,

"तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानञ्च कर्म चोक्त महामुने।
आगमोत्थ विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते॥"

---

४ यद्वस्तु प्राप्तुमित्यस्य वदन्तीत्यत्रान्वय। इतीत्युक्त्या इतिहेतुक्ति 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति वाक्यमितिरूपेण परम्परया प्रवृत्तमिति दर्शयितुम् ॥ प्राप्तुमित्यत्रच, वदन्तीत्यत्रापि ग्रहण कर्म

"शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम्" इति यद्वदन्ति, तज्ज्ञाने सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यर्थं । एतत् सर्वमभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृता, "द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा चेति । ब्रह्म प्रेप्सुना द्वे वेदितव्ये ; ब्रह्मविषये परोक्षापरोक्षरूपे द्वे ज्ञाने उपादेये इत्यर्थः" इति भाषितम् । एतेन—परविद्यायाः ब्रह्मप्रेप्सूपादेयत्वेऽपि अपरविद्यायास्तथात्वाप्रतीतेः, प्रत्युत 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इति वाक्यपर्यालोचनायामपरविद्याया ब्रह्मप्रेप्सूपादेयत्वाभावस्यैव प्रतीतेः, 'ब्रह्मप्रेप्सुना द्वे विद्ये उपादेये' इति भाष्यं कथम्–इति शङ्काऽपि निरस्ता । प्राप्तुमितिपदाध्याहारेणास्यार्थस्य प्रतीतेः । इतरथा *यत्पदवैयर्थ्यात्* । किंच, 'कस्मिन्नु भगवः' *विज्ञातिरिक्तमस्ति'*, इति सर्वोपादाने पृष्टे विद्याद्वयकथनम् 'आम्रान् पृष्टः कोविदारा नाचष्टे' इति न्यायमनुसरेत् । अतो यथोक्त एवार्थः । ओदनपाक पच-

---

* त्वं सुवचमिति यद्वदन्तीत्युक्तम् ।

शब्दब्रह्मेत्यर्थे, 'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती'ति मनूक्तावित्र शब्दब्रह्मपदार्थः आगमजन्यं ज्ञानम्; परब्रह्मपदार्थः विवेकादिजन्यज्ञानमित्यर्थः वि. पु. विष्णुचित्तीये ६-५

ननु सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूतविद्यामङ्गिरसि स्थितां विदित्वा शौनक उपसद्य तादृशविद्याविषयः क इति पप्रच्छ । तत्र विद्येयमित्तरविद्यावत् न श्रवणमात्ररूपा ; किन्तु परोक्षापरोक्षोभयरूपेति ज्ञापयितुं सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूतविद्याया द्वैविध्यं प्रथमतः कथयित्वा ततो विद्याविषयं पृष्टं यत्तदद्रेश्यमित्यादिना वक्ष्यतीत्युक्तौ न दोष इत्यत्राह अतो यथोक्त एवेति । प्रथमवाक्यस्यैव प्रश्नोत्तररूपत्वे संभवति, न तदुपेक्षितुं युक्तम् । 'इति यद्वदन्ति सा परा चापरा

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम् [इतिहासपुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि] इति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते (५)

तीतिवत् द्वे विद्ये वेदितव्ये इति निर्देशः । के ते विद्ये इत्यत्राऽऽह— परा चैवापरा चेति । परमपरमिति ज्ञानं द्विविधमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र सूचीकटाहन्यायेनापरज्ञानस्वरूपमाह—तत्रापरा—ऋग्वेदो ... छन्दो ज्योतिषमितिहासपुराण न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति । षडङ्गोपेतसशिरस्कसोपबृंहणवेदश्रवणजन्यं परोक्षज्ञानमित्यर्थः ।

अपरविद्यामुक्त्वा परविद्यामाह—अथ परा, यया तदक्षर-

चेति वा, द्वे विद्ये वेदितव्ये, यस्माद्ब्रह्मविद इत्थं वदन्तीति वा, परा चैवापरा चेति द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ब्रह्मविदो यद्वदन्ति स तद्वाचेति वा योजनायाम्, यत्पदस्य निरर्थकत्वस्वीकारेणापेक्षापक्ष इव, प्रश्नोत्तररूपत्वालाभेऽपि यत्पदस्य प्रकृतविद्याविषयपरत्वमाश्रित्य ब्रह्मप्रेप्सुनेति भाष्यपदानुसारेण यद्ब्रह्म प्राप्तुमिति वा—, 'ब्रह्मविषये' इति भाष्यपदमनुसृत्य यत् प्रति यद्विषये इति वा अर्थवर्णने, अध्याहारमुपेक्ष्य 'द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्येवं 'ब्रह्मविदो यद्ब्रह्म वदन्ति स्मे'त्यर्थवर्णने वा उत्तरस्य सम्यग भवति—यदेवं वदन्ति, तस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञात भवतीति लाभात् । अतो यत्पदस्य ब्रह्मपरतया अर्थवर्णनमेव साधीय इति । एवमङ्गोपाङ्गसर्वविद्याविशिष्टसर्ववेदविद्यावेद्यत्वस्य ब्रह्मणि पर्यवसानकथनात् ब्रह्मविद्यायास्सर्वविद्याप्रतिष्ठात्वमुक्तमुपपादितं भवति ।

५. ऋग्वेदादिपदमुपनिषद्व्यतिरिक्तकर्मभागमात्रपरमिति भ्रान्तिव्युदासाय सशिरस्केत्युक्तिः । सोपबृंहणेति । अत्र मूले ज्योतिषमित्यन्तमेव शाङ्करानुमतम् । तदुपरि 'इतिहासपुराणं

मधिगम्यते। अत्र तच्छब्दः, 'इति ह स्म यद् ब्रह्मविदः, इति यच्छब्द-प्रतिनिर्देशकः(?)। येन ज्ञानेन 'इति ह स्म यद् ब्रह्मविद' इति वाक्ये प्राप्यतया निर्दिष्टं तदक्षरम**धिगम्यते**=आधिक्येन गम्यते, अपरोक्षीक्रियत इत्यर्थः। विवेकादिसाधनसप्तकजन्यं श्रवणजन्यपरोक्षज्ञानानन्तरभावि दर्शनसमानाकार ज्ञानं परज्ञानमित्यर्थः।

एतेन-**अधिगम्यत** इत्यस्य, ज्ञायत इति वा, प्राप्यत इति वाऽर्थस्याऽऽश्रयणीयतया परविद्याया एव ब्रह्मविषयत्वतत्प्राप्तिहेतुत्वयोः सिद्धया अपरविद्यायाः ब्रह्मप्राप्तितद्विषयत्वयोरभावेन अपरविद्याया अपि ब्रह्मविषयत्वतत्प्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादकभाष्यासंगतिः। किंच पर-*विद्याया अपरोक्षज्ञानरूपत्वे प्रमाणानुपलम्भात् अपरोक्षत्वप्रतिपादक*-भाष्यस्याप्यसंगतिः-इति दूषणं परास्तम्। **अधिगम्यत** इत्यस्यापरोक्षीक्रियत इत्यर्थकत्वात्। नन्वेतदुपबृंहणे **श्रीविष्णुपुराणे**—"द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाऽऽथर्वणी श्रुतिः। परया त्वक्षरप्राप्ति. ऋग्वेदादि-मयाऽपरा" इति अधिगम्यत इत्यस्य प्राप्त्यर्थतयोपबृंहितत्वात् कथमिद-मुच्यत इति चेत्—यदि उपबृंहणानुसारेण प्राप्त्यर्थकतया व्याख्यातव्यमिति निर्बन्धः, तर्हि, इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्तीति पूर्ववाक्ये

न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि' इति पाठः श्रीभाष्यसंमतः। भाषितं हि (१-२-२३) साङ्गस्य सेतिहासपुराणस्य सधर्मशास्त्रस्य समीमांसस्य वेदस्येति। मीमांसापदेन न्यायोऽपि सङ्गृहीतः। एव मुपरि तत्र तत्र निर्देशक इति। यद्ब्रह्मविद इति यच्छब्दघटितवाक्यस्य तस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीत्यर्थसिद्धोत्तरवाक्यशेषेणैर-वाक्यत्वादयं तच्छब्दस्तत्प्रतिनिर्देशभूतः, किन्तु पूर्वे यच्छब्दघटित-

परापरविद्ययोर्द्वयोरपि ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य कथितत्वेन, 'यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यस्यापरविद्याव्यावर्तकत्वाभावप्रसङ्गेन तद्व्यावर्तकत्वार्थं 'साक्षात्' इति पदमध्याहृत्य, 'यया साक्षादक्षरमधिगम्यते=प्राप्यते' सा परविद्या' इत्यस्तु । अपरोक्षत्वं त्वर्थाल्लभ्यते । श्रुत्यन्तरे [च] "निचाय्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते", "तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिदर्शनादिति द्रष्टव्यम् ।

ननु "स्वाध्यायस्य तथात्वे हि" इति सूत्रे. 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत' इत्युपसंहारगतब्रह्मविद्याशब्दस्य ब्रह्म नद्यां वेदविद्यामित्युपनिषत्परतया भाष्यकृता व्याख्यातत्वात्, 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति द्वितीयखण्डगतब्रह्मविद्याशब्दस्यापि तत्परत्वौचित्यात्, उपक्रमे च 'ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहे'ति उक्तिकर्मतया श्रूयमाणाया ब्रह्मविद्याया उपनिषद्ग्रन्थरूपत्वस्यैवौचित्यात्, 'तत्रापरा–ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' इत्यत्र ऋग्वेदादिशब्दानां तज्जन्यज्ञानलक्षणाया अयुक्तत्वेन विद्याशब्दस्यैव ग्रन्थपरत्वाश्रयणस्य युक्तत्वात् परविद्याशब्देनापि साक्षाद्ब्रह्म-प्रापकोपनिषद्ग्रन्थ एवाभिधातुमुचितः । ततश्च परोक्षापरोक्षरूपज्ञानपरत्वे न युक्तिं पश्याम इति चेत्—अत्रोच्यते—यदि परविद्याशब्देनोपनिषद्ग्रन्थसंदर्भविशेषः प्रतिपाद्य, ऋग्वेदादिशब्देन मुख्यया वृत्त्या ऋग्वेदादय एव प्रतिपाद्या, तर्हि ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषदामृग्वेदा-

निदर्शक इति मन्तव्यम् ॥ परनिर्देत्यस्त्विति । व्याख्यातव्यमित्यनुषङ्गात् समानकर्तृकक्रियालाभः । निचाय्य तदिति । कठोपनिषदि भाष्यानुसारेण तमिति मुद्रणेऽपि तदिति शुक्रमेव (श्रुतप्र. १-४-१)।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ।

दिवहिर्भावप्रसङ्गेन, 'या वेदबाह्याः स्मृतय', इत्युक्तरीत्या असदर्थत्वमेव स्यात् । ऋग्वेदादिशब्दाना मुख्यार्थमाश्रितवद्भिरपि परै. उपनिषदा वेदबाह्यत्वप्रसङ्गात् अपरविद्याशब्दो ब्रह्मज्ञानवाचीति व्याख्यातम्। इयांस्तु विशेष.—परमते द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्यत्र सकृत्प्रयुक्त एव विद्याशब्दः असत्यपि साधारणे प्रवृत्तिनिमित्ते ऋग्वेदादिग्रन्थसंदर्भलक्षणामपरविद्यां ब्रह्मज्ञानलक्षणां परविद्यां च वक्तीति दोषोऽस्तीति। अस्मन्मते स नास्ति। किंच परव्याख्याने ऋग्वेदादिवेद्यविलक्षणत्वाद् ब्रह्मण, "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य" इति स्मृति पीड्येत । अत ऋग्वेदादिजन्यं ज्ञानं ब्रह्मविषयकमेवेत्येव युक्तम् । अत परापरज्ञानशब्दितापरोक्षपरोक्षज्ञानविषयत्वं ब्रह्मण एवेति भाष्यकारीया साधीयसी ॥ ५ ॥

यत्तदद्रेश्यं. . धीराः ॥ अद्रेश्यम् अदृश्य ज्ञानेन्द्रियाविषय (यम)। अग्राह्य पाण्यादिकार्यहानोपादानाद्यविषय (यम्)। अगोत्र कुलरहितम्। अवर्णम् अपेतब्रह्मक्षत्रादिकम्। अचक्षुःश्रोत्र ज्ञानेन्द्रियरहितम्।

---

६. भाष्ये 'अविषय.' इति प्रथमान्तपाठे 'यदद्रेश्यत्वादिविशिष्टम्, यद्भूतयोनि परिपश्यन्ति तदव्ययम्' इति योजना। सुसूक्ष्ममित्यन्तस्य प्रथमान्तत्वात् प्रथमार्थे व्यत्ययेन द्वितीया ग्राह्या। यद्वा आनुपूर्व्या प्रतिपदं क्रमेण व्याख्यानेऽप्यन्वयक्रम· यथायोगमभिमतः। एवं बहुलं शास्त्रे। एव च नित्यमित्यादि द्वितीयान्तम्। उक्तविशेषणविशिष्टमित्यस्य अपाणिपादत्वान्त विशेषणविशिष्टमित्यर्थः। तथा च यदपाणिपादत्वान्तविशिष्टं भवति, यत् नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं भूतयोनि परिपश्यन्ति, तदव्ययमिति योजना।

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः॥
[यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।

तत् प्रसिद्धम्। अपाणिपाद कर्मेन्द्रियरहितम्। नित्यं कालापरिच्छिन्नम्। विभु देशापरिच्छिन्नम्। सर्वगत सर्वत्र अन्तः प्रविश्यावस्थितम्। तत्र हेतुमाह—सुसूक्ष्ममिति। उक्तविशेष[ण]विशिष्टं यत्तत् अव्ययम् =अथ परा यया तदक्षरमित्यत्र अक्षरशब्दनिर्दिष्टमित्यर्थ। यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः। धीराः प्रज्ञाशालिनो यत्तत्(यत्) सर्वभूतोपादानतया पश्यन्तीत्यर्थ। "योनिशब्दस्योपादानवचनत्व 'यथोर्णनाभि सृजते गृह्णते च' इति वाक्यशेषादवगम्यते" इति प्रकृत्यधिकरणे भाषितम् ॥ ६ ॥

ननु भूतयोनिशब्दनिर्दिष्ट सर्वोपादानत्व ब्रह्मणो न संभवति। घटादिषु मृदादेरेवोपादानत्वदर्शनात् ब्रह्मण उपादानत्वासंभवात् इत्याशङ्क्य मृदादिष्वपि ब्रह्मण आत्मतया व्याप्तत्वान्मृदादिरूपस्य ब्रह्मण उपादानत्वे नानुपपत्तिरित्यभिप्रयन् आह—यस्मात् परं नापरमस्ति किंचित्। अत्र परशब्द उत्कृष्टवचन। अपरशब्दोऽन्यवचन।

अविषयमिति पाठे अद्रेश्यमित्याद्यपि द्वितीयान्तम्, 'यत्तत्, यदव्ययम् तदद्रेश्यत्वादिसुसूक्ष्मत्वान्तविशिष्टं भूतयोनिं परिपश्यन्ती'ति योजना। उक्तविशेषणेत्यादि। विधाद्रेश्यत्वग्राह्यत्वाधिगम्यत्वादिविशिष्टमित्यर्थः। यत्तदित्यत्र तच्छब्दस्योक्तविशेषणविशिष्टमित्यर्थः। श्रुतप्रकाशिकायाम् 'अद्रेश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयः' इत्येवं प्रथमान्तमेव व्याख्यातम्। अर्थान्तरमप्यद्रेश्यादिपदस्योक्तम्। अनेकयत्तच्छब्दानां वाक्यभेदेन निर्वाहश्च तत्रोपर्युक्त.। अविषयमिति तु शाङ्करे॥

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ७ ॥]

यस्मादन्यदुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः । नात्र परापरयोर्द्वयोरपि निषेधः । तथा सति नञः सकृच्छ्रुतस्याऽऽवृत्तिप्रसङ्गात् । यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । अणोरणीयान् महतो महीयानिति भावः । "अणीयस्त्वं सूक्ष्मत्वम् । व्यापित्वमिति फलति (यावत्) । ज्यायस्त्वं सर्वेश्वरत्वम् । सर्वव्यापित्वात् सर्वेश्वरत्वादस्यैव, एतद्व्यतिरिक्तस्य कस्याप्यणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं च नास्तीत्यर्थः" इति वेदार्थसंग्रहे व्याख्यातम् । कश्चिदिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः । मन्तव्या[न्यवस्त्व]भावाद् वृक्षवदप्रणतस्वभावः सन् जगत्प्रधानभूतः परमपदे आस्त इत्यर्थः । तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । नियमनार्थमन्त्रः-

---

७. द्वितीययस्मात्पदानन्तरमपि अपरमिति पदमनुषज्यते। यस्मादन्यत् किञ्चित् अणीयो न भवतीत्येवमर्थः। अभिहितत्वादिति। १—२—२३ सूत्रे प्रकृतसर्वेशपदरूढिभङ्गनिरूपणावसरे । अत्रैव स्थानेऽयं मन्त्र इति च २२ सूत्रे तत्र व्यक्तम्; 'भूतयोन्यक्षरमभिधायानन्तरमेव, यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिदिति समाभ्यधिकनिषेधस्योपक्रमावगतत्वात्' इति व्याख्यानात्। एवं पराधिकरण-(३—२—३५) भाष्यमप्यस्य मुण्डकगतत्वे गमकं स्यात्। तत्र हि "तत्रैव ततोऽन्यस्य परस्य प्रतिषेधात्" इति भाषितम् । तत्रेति पदस्य श्वेताश्वतरोपनिषदीयत्वं उक्तः श्रुतप्रकाशिकायाम्। तथापि मुण्डकतैत्तिरीयश्वेताश्वतरत्रयग्रहणेन पूर्वपक्षे त्रितयगतैकरूपेण मन्त्रेण तन्निरासः क्रियत इति उपनिषत्त्रयं तत्रेति प्रतीतुमुचितम्।

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयस्संभवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम् ॥

प्रविष्टेन सर्वमिदं व्याप्तमित्यर्थः । अतश्च मृदादिशरीरकस्य ब्रह्मणो घटादावप्युपादानत्वसंभवाद् भूतयोनित्वं नानुपपन्नमिति भावः ॥ अयं मन्त्रः केषुचित् कोशेषु न दृष्टः, कैश्चिदव्याकृतः । तथाऽपि व्याख्यातृभिः, "अक्षरपुरुषस्य, 'यस्मात्परं नापरमस्ती'ति समाभ्यधिकनिषेधश्चोपक्रमावगतः" इत्यभिहितत्वान्न प्रक्षेपशङ्कार्ह इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

ननु लोके उपादानस्य स्वभिन्ननिमित्तकारणसापेक्षत्वदर्शनादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमनुपपन्नम् । किंच एकस्य ब्रह्मणः परस्परविलक्षणानन्तप्रपञ्चोपादानत्वमपि न संभवति । किंच घटाद्युत्पत्तावुपादानभूतमृत्पिण्डादिषु पूर्वावस्थोपमर्दो दृश्यते । प्राकारोपादानभूतासु इष्टकासु चतुरश्रत्वादिलक्षणपूर्वाकारतिरोधानं दृश्यते । अक्षरशब्दितस्य निर्विकारस्य ब्रह्मणः पूर्वाकारोपमर्दतिरोधानयोरसंभवेनोपादानत्वं न संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह **यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च ।** "यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां सतत्य वक्त्रतः । तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं जनार्दनः" इत्युक्तरीत्या यथा लूताख्यकीटविशेषस्य स्वान्तःस्थिततन्तुनिःसारणसंप्रवेशनयोर्निरपेक्षकर्तृत्वम्,—**यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति**— यथैकस्या एव पृथिव्याः पूर्वावस्थोपमर्दनिरोधानाभावेऽपि विलक्षणा-

माणयुक्त्यन्तरसत्त्वाच्चादरातिशयेन व्याख्याने विदिष्य तद्ग्रहणमिति । अत एव भाष्यसंमतेरतिशयादेतन्मात्रमिह व्याख्यातमिव, न तु व्याख्यातृगृहीतापूर्वमुण्डकमन्त्रान्तरवत् उपेक्षेति । मन्त्रोऽयं श्वेताश्वतरे (३) तैत्तिरीयनारायणेऽपि(१०) ।

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।
अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ९ ॥

न्तौषध्युपादानत्वम्, **यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि**—यथा जीवतः **पुरुषस्य**-चेतनस्य अचेतनकेशलोमाद्युपादानत्वम्,—**तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम्**—एवमेव निमित्तान्तरनिरपेक्षादुपादेयविलक्षणान्निर्विकारात् परमात्मनः परस्परविलक्षणं चेतनाचेतनात्मकं निखिलं जगत् संभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो विश्वोत्पत्तिप्रकार उच्यते—**तपसा चीयते ब्रह्म** । **तपसा** ज्ञानेन । 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । चीयते उपचीयते । 'बहु स्या'मिति संकल्परूपेण ज्ञानेन ब्रह्म सृष्ट्युन्मुखं भवतीत्यर्थः । **ततोऽन्नमभिजायते** । "अद्यतेऽत्ति च भूतानि" इति भोग्यभोक्तृरूपचेतनाचेतनसंघातलक्षणमव्याकृतं परस्मात् ब्रह्मणो जायत इत्यर्थः । **अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम्** । तस्मात् समष्टिरूपचिदचित्संघातात्मकात् अन्नशब्दितादव्याकृतात् मुख्यः प्राणः,

---

९. 'अद्यतेऽत्ति च भूतानी'ति निर्वचनमुत्तरमन्त्रगतान्नपदविषये व्यासार्योक्तम् । अत्र तु "अद्यत इत्यन्नम्" इत्येव भाष्यम् । अथाप्यत्रापि तत्संभवस्याविशिष्टत्वात् तत् दर्शितम् । तस्य तैत्तिरीयवाक्यस्य, "अदन्तमत्ति, अन्नं मृत्युं तमु जीवातुमाहुः' इत्यादिरीत्या अचेतनगतात्तृत्वाद्यमानत्वोभयप्रतिपादकत्वात् भोग्यभोक्तृरूपेत्येतदव्याकृतविशेषणम् ; न तु चेतनाचेतनविशेषणमिति युक्ततरम् । अचेतनस्य भोक्तृत्वं भोग्याकारेणेव भोक्तृशरीराकारेण परिणामा-

यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ॥ १० ॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

—:**:—

अन्तःकरणम्, सत्यशब्दितो भोक्तृवर्गः, स्वर्गादयो लोकाः, कर्मसु आयत्तममृतं च; अमृतत्वसाधकं(नं) कर्मेति यावत्। अथवा कर्मस्विति निर्धारणे सप्तमी। कर्ममध्ये मोक्षार्थं कर्मेत्यर्थः। एतत् सर्वमभिजायत इति पूर्वेणान्वयः। एतत् सर्वं भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टम् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रोक्ततपश्शब्दं विवृण्वन् भूतयोनिभूतस्य ब्रह्मणः सृष्ट्युपकरणं सार्वज्ञ्य दर्शयति यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानवान्। सर्ववित् तत्तद्वस्तुगतसर्वप्रकारकज्ञानवान्। स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वविषयकज्ञानवत्त्वमस्मिन् मन्त्रे भूतयोनेर्विधेयम्; अप्राप्तत्वात्। यस्य ज्ञानमयं तपः इत्यनेनांशेन पूर्वमन्त्रोक्ततपश्शब्दविवरणम्। यस्य ब्रह्मणः संकल्परूपज्ञानव्यतिरेकेण जगत्सृष्ट्युपयुक्तं कर्मान्तरं नास्तीत्यर्थः।

'ततोऽन्नमभिजायते' इत्यादिकमनुवदति—

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते। तस्मात् संकल्पेन

दपि भवति ॥ "कर्मस्वायत्तममृतम्" इति श्रुतप्रकाशिकाव्याख्यानावसरे, 'स्वर्गापवर्गेति भाष्यानुरोधात् कर्मस्वित्यस्य लोका इत्यत्राप्यन्वयः' इति भावप्रकाशिका ॥

१०. एतदिति पदस्य, 'ततोऽन्नमभिजायते' इत्यनुसारेण कार्याकारमित्यर्थो भावितः। तदिह दर्शयति अन्नशब्दनिर्दिष्टमेतदिति ॥

॥ प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥

हरिः ओम्—तदेतत् सत्यम् ॥

सृष्ट्युन्मुखाद्ब्रह्मणः । 'ततोऽन्नमभिजायत' इत्यत्रान्नशब्दनिर्दिष्टम् एतत् अव्याकृताख्यं ब्रह्म साक्षाज्जायते । तद्द्वारा नामरूपवत्, "अद्यतेऽत्ति च भूतानि"ति अन्नशब्दनिर्दिष्टभोग्यभोक्तृरूपं च जायत इत्यर्थः । यद्यप्यस्मिन् मन्त्रे सर्वज्ञत्वाद्यनुवादेन ब्रह्मशब्दिताव्यक्तादिहेतुत्वं विधीयत इति प्रतिभाति, तथाऽपि तस्य पूर्वमन्त्रप्राप्तत्वेन विधेयत्वासंभवादप्राप्तस्य सर्वज्ञत्वस्यैव विधेयत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु सर्वज्ञसर्वविच्छब्दयोरपौनरुक्त्याय सर्वज्ञशब्दस्य रूढिरभ्युपगन्तव्या । "कृशानुरेताः सर्वज्ञः" इति निघण्टुपाठेन सर्वज्ञशब्दस्योमापतौ रूढत्वात् । तस्मात् सर्वविदो देवनान्तरान्निमित्तभूतात्, 'तपसा चीयते ब्रह्म' इति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टमुपादानं ब्रह्म अन्यदेव भवितुमर्हति । तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इति चोपादानभूताद् ब्रह्मणो निमित्तभूतेश्वरस्य भेद एव प्रतीयत इति चेन्न—'यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः' इति, तपसोपचीयमानतया पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टस्याक्षरब्रह्मण एव सर्वज्ञत्वसर्ववित्त्वयोः प्रतीत्या तयोर्भेदासंभवात् । निमित्तोपादानभेदविवक्षायामेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानासंभवेन, 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति प्रश्नप्रतिवचनत्वासंभवेन प्रतिपिपादयिषितप्रधानार्थविरोधप्रसङ्गादित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ १० ॥

इति प्रथममुण्डकप्रथमखण्डप्रकाशिका ।

तदेतत् सत्यम् । सत्यं नित्यम्, उत्पत्तिविनाशादिषड्भाव-

मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि ।
तान्याचरथ(त) नियतं सत्यकामाः एष वः पन्थास्सुकृतस्य लोके
(सुकृतो ब्रह्मलोकः) ॥ १ ॥

विकारशून्यमित्यर्थः । **मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् ।** अतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारसमर्था वेदेषु यानि अग्निहोत्रादिकर्माणि दृष्टवन्तः । **तानि त्रेतायां बहुधा संततानि ।** तानि त्रेतायां गार्हपत्यादिषु वैतानिकाग्निषु यावज्जीवं कर्तव्यतया अधिकारिमन्त्रफलभेदेन बहुधा विहितानि । **तान्याचरथ नियतं सत्यकामाः ।** **सत्यकामाः** स्वतस्सत्यं परं ब्रह्मैव कामयमाना । फलाभिसंधिरहिता सन्त इत्यर्थः । तानि कर्माण्याचरत, अनुतिष्ठत । कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वं ज्ञानद्वारेति द्रष्टव्यम् । **एष वः पन्थास्सुकृतस्य लोके ।** **सुकृतस्य** स्वनुष्ठितस्य ब्रह्मज्ञानस्य **लोके** फले मोक्षे साध्ये एष वः पन्था इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं ब्रह्मविद्याङ्गतया फलाभिसंधिरहितकर्मानुष्ठानं विधाय, 'फलाभिसंधिपूर्वकस्य तु कर्मणः, अयथावदनुष्ठितस्य च प्रतिपदोक्तफलजन-

---

१. आचरथेति लटो निर्देशात् 'युष्माभिर्वस्तुतः फलकामैः कर्माण्याचर्यन्ते । स नूनम्, 'एष वः पुण्यस्सुकृतो ब्रह्मलोकः' इति वक्ष्यमाणचतुर्मुखस्वामिकलोकप्रत्येव वः पन्था इत्यर्थो घटते । अथापि लोटः स्थाने लट्प्रयोगस्य, 'तमेवैकं जानथ', 'अन्या वाचो विमुञ्चथ', 'ओमित्येव ध्यायथ' इत्येव बहुलं दर्शनात्, 'क्रियावानेषः', 'क्रियावन्तः श्रोत्रियाः' इत्यादि वक्ष्यमाणम्, अत्र 'नियतं', 'सत्ये'ति-पदद्वयस्वारस्यं चाऽऽलोच्य एवमर्थो भाषितः । न च मुमुक्षून् उपसन्नान् प्रति, युष्माभिः काम्यकर्माचर्यत इति वक्तुं युक्तम् ।

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । तदाऽऽज्यभागावन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत् (प्रतिपादयेच्छ्रद्धया हुतम्) ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौ(दर्शपू)र्णमास[मचातुर्मास्य]मनाग्रयणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवं [अश्रद्धया] अविधिना हुतमासप्तमान्

करत्वम्, प्रत्युत प्रत्यवायजनकत्वमेव, यथावदनुष्ठितस्यापि तस्य सत्यलोकपर्यन्तफलकत्वमेव' इत्याह — **यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।** यदा, इन्धनादिभिर्दीपितेऽग्नौ, यस्मिन् काले ज्वाला चलति । **तदाऽऽज्यभागावन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत् ।** तदा तस्मिन् काले आज्यभागयोः मध्ये आहुतीः प्रक्षिपेदित्यर्थः । [श्रद्धया तत् सुहुतं भवेदित्यर्थः] ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौ(पू)र्णमास [मचातुर्मास्य] मनाग्रयणमतिथिवर्जितं च अहुतमवैश्वदेवमश्रद्धया अविधिना हुतम् आसप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति । दर्शाख्य(दर्श)पूर्णमासाख्येष्ट्यननुष्ठाने, नवान्नस्वीकारार्थशरत्कालकर्तव्याग्रयणाख्येष्टिविशेषाननुष्ठाने, अतिथिसत्कारौपासनहोमवैश्वदेवाननुष्ठाने, श्रद्धावैधुर्ये, यथाशास्त्राननुष्ठाने, अनुष्ठितमप्यग्निहोत्रकर्म तस्य सुकृतफलं सर्वं सप्तपुरुषपर्यन्तं नाशयतीत्यर्थः । यद्यप्यग्निहोत्रस्य न दर्शपूर्णमासादिकमङ्गम् ; तेषां पृथक्फल(व)त्वात् — तथाऽपि नित्यनैमित्तिकं सकलं कर्मानुष्ठेयमित्यत्र तात्पर्यम् । अत एव भगवता **भाष्यकृता,** "श्रुतिस्मृतिचोदितेषु कर्मसु

---

२. आज्यभागयोर्मध्य इति । आज्यभागद्वयहोमस्थानभूताहवनीयान्तर्गतदक्षिणोत्तरपार्श्वमध्ये इत्यर्थः ॥

[मात्]तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥

[सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्तर्षयः सप्त धाम प्रियाणि।
सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरापृणस्वा घृतेन ॥]

काळी कराळी च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी (रुची) च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा ॥

एकतरकर्मवैधुर्येऽपि इतरेषामनुष्ठितानामपि निष्फलत्वम्, अयथानुष्ठितस्याननुष्ठितस्य च अभिधाय" इति मन्त्रार्थो विवृत ॥ ३ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च (चिश्च) देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । देवीत्येतत् विश्वरुच्या विशेषणम् । इति 'लेलायमानाः सप्त जिह्वाः' इत्यन्वय ॥ ४ ॥

---

३ आसप्तमान्—आसप्तमान् सप्तमपुरुषपर्यन्तान् लोकान् फलानि पुरुषानिति वा । आसप्तमादित्यपि पाठ ॥

तै सं १-५-३ विद्यारण्यभाष्ये, समिध "अश्वत्थोदुम्बरपलाशशमीविकङ्कताशनिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपा॰ ऋषय, समित्संपादनार्था मन्त्रा अश्वो रूपं कृत्वेत्यादय, धाम=स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यप्राजहिताग्नीध्रीयाख्यानि, होत्रा. होतृप्रमुखा वषट्कर्तारः होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टा अग्नीध्रोऽच्छावाकश्च । आपृणस्व पूरय" इति । "सप्तजिह्वस्सप्तैधा" इत्यत्र श्रीभट्टपराशरविष्णुसहस्रनामभाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

४ विश्वरूपीति पाठोऽपि बहुत्र । सप्तानां नामान्तराण्यपि हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा सुप्रभा अतिरक्ता बहुरूपेति । तत्र रूपपदमेवास्ति॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्यः एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहुतयो ह्याददायन् । एतेषु दीप्यमानेष्वग्निजिह्वाभेदेषु विहितकालानतिलङ्घनेन होमद्रव्यं गृहीत्वा योऽग्निहोत्रादि कर्माऽऽचरति । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः । अधिवसतीत्यधिवासः । यस्मिन् सत्यलोके देवानां पतिस्समानो हिरण्यगर्भ आस्ते, तत्र ता आहुतयः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा तं यजमानं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्यः एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः। सूर्यस्य रश्मिसम्पृक्ताः, अत एव सुवर्चसः आहुतयः तं यजमानमर्चयन्त्यः, 'सुकृतसाध्यः पावनः एष चतुर्मुखलोको वः भवदीयः=भवत्स्वामिकः' इतीदृशीं प्रियां वाचं वदन्त्यः एह्येहीत्याह्वयन्त्यः तं यजमानं ब्रह्मलोकं प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

---

५ आहुतयः आददायन् । आहुतिद्रव्याण्याददाना इत्यर्थः । आहुतयः इति प्रथमाप्रयोगश्छान्दसः । उत्तरार्धान्वयो वा । होमद्रव्यमिति शेषः, अध्याहारात् । आहुतयस्तमाददाना इति भावप्रकाशिका । आददायमित्यप्युत्तरत्र नदाऽन्वेति ॥

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एवं ब्रह्मलोकपर्यन्तसाधकान्यपि कर्माणि क्षयिफलतया निन्दन्ने–

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

षोडशर्त्विक्पत्नीयजमानरूपाष्टादशकर्त्राश्रितत्वेनोक्तम् अवरं फलाभिसन्धिमत्तया अश्रेष्ठं कर्म येषु यजमानेषु वर्तते, एते यज्ञरूपाः यज्ञप्रधानाः पुरुषाः जीर्णनौका इव संसारार्णवसंतरणासमर्था इत्यर्थः । यद्वा अष्टादशस्मृत्युक्तं स्मार्तं कर्म येषु श्रौतकर्मसु तदधिकारसंपादकत्वेन अवरम् अङ्गभूतं भवति, तान्यपि श्रौतानि यज्ञात्मकानि कर्माणि

---

१७ अष्टादशोक्तमिति । अर्थद्वयं तावत् भाष्योक्तम् । "नव ग्राम्यान् पशूनालभते नवाऽऽरण्यान्, उभयान् पशूनालभते" इत्युक्ताष्टादशपशुहविष्कं कर्मत्यर्थान्तरमपि श्रुतप्रकाशिकायाम् । यज्ञरूपा यज्ञनिर्वाहका एते अष्टादशर्त्विज इति अष्टादशपदं पृथगपि कुर्वन्ति (शाङ्करे) । तदनुसारे षोडशेत्यादिभाष्य उक्तपदमात्रविवरणं ग्राह्यम् । माध्वव्याख्याने अष्टादशविद्यास्थानानि यज्ञनिरूपकाणि प्लवा इत्यप्यर्थः कैश्चिद्दिष्टो दर्शितः । मुण्डकारम्भे चतुर्दश विद्यास्थानानि कण्ठोक्तानि । नूनं यस्याग्निहोत्रमिति पूर्ववाक्योक्तान् यज्ञान् अष्टादशधा विभज्य ते प्लवा इत्युक्तो आशयस्य लक्ष्यते, यत — पूर्वोक्तानां प्रयोगभेदकृतभेदेन विभागे अग्निहोत्रं सायं प्रातरिति द्वे, दर्शपूर्णमासौ द्वौ, चातुर्मास्यपर्वाणि वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि, आग्रायणमेकम्, अतिथिपूजनमेकम्, औपासनहोमौ सायं प्रातरिति द्वौ, वैश्वदेवे द्वे प्रातस्सायमित्येव चतुर्दश सिद्ध्यन्ति । प्रातर्वैश्वदेवेन सहानुष्ठीयमानानां पञ्चमहायज्ञान्तर्गतानां चतुर्णामुपलक्षणेनाष्टादशत्वं सुवचम् ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥ ७ ॥
अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः ।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥
अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।

शोकाम्बुधितरणे साधनानि न भवन्तीत्यर्थः । **एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः, जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ।** एतत् कर्म श्रेयःसाधनं मत्वा ये हृष्यन्ति, ते जरां मृत्युं च भूयो गच्छन्ति ॥७॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः । अविवेकप्रधानाः, स्वयमेव धीमन्तः, 'ऊहापोहक्षमधीशालिनः' इति मन्यमानाः । **जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढाः ।** जरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्भृशं हन्यमाना मूढाः परिभ्रमन्ति । **अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ।** स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

एतदेव विशदयति--**अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः ।** प्रकृतिमण्डले देवमनुष्यादिबहुविधाभिमानितया वर्तमानाः । **वयमेव(?) कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।** बालाः अज्ञानिनः, 'वयमेव कृतार्था' इत्यभिमानं कुर्वन्ति । **यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् ।**

भास्तामेतदेवम्, अन्यथा वा ॥ अवरं येषु कर्मेत्येतत् पूर्वार्धं यथान्विततयाऽत्र व्याख्यातम् । येषु पुरुषेष्ववरं कर्मेत्यर्थेनोत्तरत्रान्वय इष्टः श्रुतप्रकाशिकायाम् । तत्र च भावप्रकाशिका, फलाभिसन्धिमत्कर्मकारिकां तदभिनन्दितॄणां च जरामृत्युवश्यत्वमिति ॥

८. मन्त्रोऽयं कठोपनिषदि (२) । दन्द्रम्यमाणा इति विशेषः ॥

यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् तेनाऽऽतुरा क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥
इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा (चा)विशन्ति ॥
तप श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्त
(ब्रह्मचर्यं चरन्ति) ।

कर्मफलस्वर्गादिरागात् कर्मठा तत्त्वं यतो न जानन्ति, **तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते** । तेन तत्त्वज्ञानाभावादेव हेतो क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठम् । इष्टं यागादि । पूर्तं खातादि । एतदेवाखिलपुरुषार्थसाधनं मन्यमानाः । **नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः** । श्रेयोन्तरं न जानन्तीत्यर्थः । **नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति** । ते सुकृते सुकृतसाध्ये स्वर्गलोकादूर्ध्वलोके कर्मफलमनुभूय **इमं लोकं** मनुष्यलोकम्, ततो **हीनतरं वा** नरकादिलक्षणं विशन्ति ॥ १० ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो.........
ह्यव्ययात्मा । ये सन्यासिनः कृतश्रवणमननाः वने स्थित्वोपरतकरणग्रामाः तपश्शब्दितं ब्रह्म च तदादरातिशयरूपश्रद्धां च सेवन्ते, ते

---

१० हीनतरं चेति चकारपाठेऽपि वाकारार्थः । हीनमनुष्यलोकयोः क्रमेण [illegible]क्षया क्वचित्समुच्चयोऽपि स्यात् । हीनपदं सुखहीनत्वार्थ [illegible]म् ॥

११ उप[illegible] इति तपश्श्रद्धयोराधारत्वविवक्षया द्वितीया । फलितमाह सेवन्त इति । सेवा भक्तिरुपास्तिः । भवति चोपवेशार्थक आसधातुरिव निवासार्थकोऽयमप्युपपूर्वकस्सेवार्थकः ।

सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११
परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ इति प्रथममुण्डकम् ॥

विधूतपापाः सूर्यमण्डलं भित्त्वा —"सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्ते" इति पर्यङ्कविद्यायुक्त. हेयप्रत्यनीकः, 'सदैकरूपाय' इति प्रमाणप्रतिपन्ननित्यविग्रहयुक्तो यत्राऽऽस्ते, तत्र यान्तीत्यर्थ । "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इत्यत्र तपश्शब्देन ब्रह्मोच्यते। बृहदारण्यके, 'श्रद्धां सत्यमुपासत' इति तपश्शब्दस्थाने सत्यशब्द प्रयोगात्; सत्यशब्दस्य ब्रह्मपरत्वात्" इति व्यासार्यैरुक्तत्वात् तपश्श्रद्धे इत्यत्र तपश्शब्दो ब्रह्मपरः ॥ ११ ॥

विरक्तस्य परब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानेच्छोर्गुरूपसदनं विधीयते—

परीक्ष्य लोकान् ....प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

व्यासार्यैरिति । अनियमाधिकरणभाष्यमप्यत्र मानं द्रष्टव्यम् । यद्यपि तपःपदस्य भगवतीव, श्रद्धापदस्य लक्ष्म्यामपि दर्शनात् 'श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते' इत्यत्र तथा व्याख्यानाच्च लक्ष्मीनारायणविषयमुपासनमित्यर्थ उचितः । एवं 'श्रद्धां सत्यमुपासते', 'श्रद्धा तप इत्युपासते' इत्यत्रापि । अथापि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासीनानामित्यादि-भाष्यमनुसृत्य प्रसिद्धार्थ एव दर्शितः । तेन पञ्चाग्निविद्यानिष्ठानामत्यन्तविलम्बसहत्वात् किञ्चिच्छ्रद्धावैरस्यं ब्रह्मविशेष्यकोपास्त्यभावश्च सिध्यति । विरजा इति । आर्षमकारान्तत्वम् ।

(श्रु प्र) "अस्मिन् वाक्ये न्यायसिद्धार्थानुवादेन गुरूप सत्तिर्विधीयते । **कर्मचितान्** कर्मसञ्चितान् कर्मसम्पादितान् लोकान् **परीक्ष्य**—मीमांसान्यायैर्निरूप्य **ब्राह्मणः** अधीतसाङ्गसशिरस्कवेद । य इत्याध्याहार्यम्, स इत्युत्तरत्र श्रवणात् । **अकृत** नित्य । अत्र पुरुषो विशेष्य, लिङ्गवशात्, अक्षर पुरुषमित्यनन्तरोक्तेश्च । **कृतेन** कर्मणा । **नास्ति** न सिध्यति–न लभ्यते । इतिकरण द्रष्टव्यम् । इति यो निर्वेदमायात्, स तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् । एवकारेण नियमविधित्वमवगम्यते । **समित्पाणिः** अरिक्तपाणि । 'रिक्तपाणिस्तु नोपेयात् राजान दैवत गुरुम्" इति हि स्मर्यते । **श्रोत्रिय** श्रुतवेदान्तम् । **ब्रह्मनिष्ठ** ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तम् । श्रुतवेदान्तोऽपि रुचिभेदादब्रह्मनिष्ठो नोपगन्तव्य इति भाव । अभिगच्छेदित्यन्वय । **शमो** बाह्येन्द्रिय नियमनरूप, 'प्रशान्तचित्ताये त्यन्त करणनियमनस्योक्ततया पारि शेष्यात् । एतेन श्रवणोपयुक्तमवधान विवक्षितम्, न तु उपासनोप युक्तात्यन्तेन्द्रियजयादि । **तस्मै स विद्वान् प्रोवाचे**त्यन्वय । **येनेति** निर्देशो विज्ञानाभिप्राय । **तद्विज्ञानार्थ**मिति हि प्रकृतम् । सामान्यत कारणाभिप्रायो वा । लिङ्गव्यत्ययो वा । **अक्षर** स्वरूपेणाविकारम् । **सत्य** गुणतोऽप्यविकारम् । आभ्यामचिज्जीवव्यावृत्ति । **तां ब्रह्मविद्या प्रोवाच** प्रब्रूयादित्यर्थ इति वेदान्तसारे व्याख्यातम्" ।

---

१२ कर्मचितानित्यत्र कर्मजितानिति प्राचीनपाठ इति केचित्, जयतीमान् लोकानित्यादिनिर्देशस्यैव दर्शनादिति । मुण्डकेऽपि जयतिरस्त्यधिक । अस्मिन् वाक्य इत्यादि श्रुतप्रकाशिकानुवाद ।

एतच्छ्रुत्यर्थं हृदि निधाय भगवता बादरायणेन शास्त्रारम्भे, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रितम् । तस्य चायमर्थः —अथ षोडशलक्षणकर्मविचारानन्तरम् । अतः कर्मणामल्पास्थिरत्वाधिगमसहितानन्तस्थिरफलापातप्रतीतेर्हेतो ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति। कर्मविचारे [हि] सति, "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इत्यादिभिरक्षय्यफलकत्वेन श्रुतानामपि चातुर्मास्यादीनाम्, "प्रत्यब्दं चातुर्मास्यैर्यजेत" इत्यादिभिरावृत्तिविधानात्, ततोऽपि बहुवित्तयत्नायाससाध्याश्वमेधविश्वजिदादीनामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गा चातुर्मास्यादीनामक्षय्यफलत्वमापेक्षिकमिति निश्चित्य, अनन्तस्थिरफलरूपं ब्रह्म च वेदान्तवाक्यैरापाततोऽवगत्य, तन्निर्णयाय ब्रह्मविचारे पुरुषः प्रवर्तत इति पर्यवसितोऽर्थः ।

ननु कर्मविचारे सति आवृत्तिविधानादिभिः कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं प्रतीयतां नाम । वेदान्तवाक्यैरनन्तस्थिरफलं ब्रह्म कथं प्रतीयताम्, सिद्धे ब्रह्मणि व्युत्पत्तिविरहात् । व्यवहाराधीनत्वादाद्यव्युत्पत्तिग्रहस्य । व्यवहारस्य

ननु कर्मविचार इति । अयं भावः—या हि कर्मजिज्ञासा पूर्वमुत्तरभागार्थभूतब्रह्मविचारप्रतिबन्धिकाऽऽसीत्, तदधीनः कर्मविचारः पूर्वमीमांसात्मकः सम्प्रति सुतरां बाधकः, ब्रह्मविचारकारणभूतापातप्रतीतिविघ्नस्याप्यधुना प्राप्तत्वात् । कार्य[illegible] शक्ते, कार्यपरतयैव च प्रामाण्यस्य कर्ममीमांसातोऽवगमनो [illegible] । सिद्धब्रह्मपरत्वाभावावधारणेन विषयस्यैवासिद्धेरिति । एवमाशङ्कापरिहारार्थमेव सूत्रे अत इति प्रयुक्तम् । समीचीनकर्मविचारो न

च कार्यान्वित एव संभवात्। तथा हि–'गामानय' इति वाक्यश्रवणानन्तरं गवानयने प्रवृत्तं प्रयोज्यमुपलभ्य बालो व्युत्पित्सुः, इयं गवानयनप्रवृत्तिः गवानयनकार्यताज्ञानसाध्या गवानयनप्रवृत्तित्वात् मदीयगवानयनप्रवृत्तिवदिति *तदीयकार्यताज्ञानमनुमाय, तस्य च ज्ञानस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायितया* शब्दजन्यतां निश्चिनोति । ततश्च प्राथमिकव्युत्पत्तिग्रहे शब्दस्य कार्यज्ञानजनकत्वनिश्चयात् तदुपजीविद्वितीयादिव्युत्पत्तिग्रहोऽपि कार्यविषयक एवेति कार्यानन्विते सिद्धार्थे व्युत्पत्तिग्रहासंभवात् अव्युत्पन्नस्य शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावादनन्तस्थिरफलापातप्रतीत्यसंभवात् ब्रह्मविचारो नाऽऽरभ्य इति पूर्वः पक्षः । अम्बाताताादिभिः चन्द्रादीन् अङ्गुल्या निर्दिश्य, अयं चन्द्रः, अयं गौरित्यादिशब्देषु बहुशः प्रयुक्तेषु भूयस्सहचारदर्शी बालः शब्दप्रयोगे तदर्थबुद्ध्युत्पत्तिं स्वात्मनो दृष्ट्वा तयोः कंचिदौत्पत्तिकं संबन्धं निश्चिनोति । स एव शक्तिरिति गीयते । ततश्च सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिग्रहसंभवात्, तान्त्रिकान्तरोपदर्शितमार्गैश्च सिद्धार्थे व्युत्पत्तिग्रहसंभवादनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिसंभवाद्ब्रह्मविचार आरम्भणीय इति तत्र सिद्धान्तः कृतः ॥१२॥१३॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ।

समाप्तं प्रथममुण्डकम् ।

— * —

बाधनं ; प्रत्युत साधनं इति तदाशयः । तान्त्रिकान्तरेति । अत्र विषये प्राभाकरमीमांसकसरणिं उपक्षेपेति भाट्टमीमांसकनैयायिकादिनयनिरूढम् । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' इत्यादिजैमिनिसूत्रमप्यन्यपरं ग्राह्यम्, भाष्यादिदर्शितयुक्तिं तद्वेति भावः ।

अथ द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

हरिः ओम् । तदेतत् सत्यम् ॥

यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षरात् विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥

तदेतत् सत्यम् । पूर्ववत् । यथा सुदीप्तात्...सरूपाः । अयोगोलकादिगतात् हन्यमानाद्वा वेश्मादिषु सुदीप्ताद्वा पावकादनेकशः सरूपाः विस्फुलिङ्गाः यथोत्पद्यन्ते । तथाऽक्षराद्....प्रजायन्ते । तत्र चैवापियन्ति । एवमेव [1]सूक्ष्मचिदचिच्छरीराद्ब्रह्मणः तत्सरूपाः नानाविधस्थूलचिदचिद्रूपाः, भवन्तीति भावाः कार्यवर्गाः उत्पद्यन्ते । तत्रैव लीयन्ते च ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः....परः । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठ

---

1 सूक्ष्मचिदिति । अयं भावः—पूर्वं यथोर्णनाभिरिति मन्त्रे ऊर्णनाभिपृथिवीपुरुषदृष्टान्तत्रयेण नियन्तृचेतनाचेतनाख्यचेतनत्रयं मिलितं जगत्कारणमिति सूचितम् । एवञ्च तथाक्षरादित्यत्र अक्षरादित्यस्य साक्षात् परम्परया चाक्षरत्वविशिष्टादित्यर्थः । त्रयाणामप्यक्षरपदवाच्यत्वम्, अक्षरं तमसि लीयते, अमृताक्षरं हरः, येनाक्षरं पुरुषं इति वाक्यैरवगतम् । यथा तदक्षरमित्यत्र यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमिति अचेतनाक्षरव्यावृत्तिः, अचक्षुश्श्रोत्रमिति जीवरूपाक्षरव्यावृत्तिः प्रकृताक्षरस्य क्रियते । तद्वदिहापि स्फुलिङ्गदृष्टान्तेन दाह्यद्रव्यविशिष्टाग्निकथनात् विशिष्टस्यैव कारणत्वं ज्ञायते । उत्तरमन्त्रे च 'अक्षरात् परतः परः' इति प्रधानरूपाक्षरात् ततः परभूतजीवरूपाक्षराच्च व्यावृत्ताक्षरोऽयं पुरुष इति तयोर्विशेषणत्वमाविष्क्रियत इति ।

दिव्यो ह्यमूर्त पुरुष· स बाह्याभ्यन्तरो ह्यज ।
अप्राणो ह्यमना शुभ्रो ह्यक्षरात् परत पर ॥ २ ॥

ऽयेक ' इति द्युसन्धित्वेन, 'तदपाणिपादम्' इति वा, 'नित्यं विभुम्' इति वाऽमूर्तत्वेन, 'तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' इति बाह्याभ्य-तरसर्व वस्त्वात्मतया, 'अचक्षुश्श्रोत्रम्' इत्यनिन्द्रियत्वेन प्राणमनश्शून्यतया, 'येनाक्षर पुरुष वेद सत्यम्' इति विकाररूपदोषशून्यतया च दिव्यादि-शुभ्रपर्यन्तशब्दितश्च य, स अव्याकृतादक्षरात् य पर समष्टिपुरुष तस्मादपि कारणत्वेन पर इत्यर्थ । प्रधानपुरुषयोस्तज्जन्यत्वादिति भाव । अक्षरात्परत इत्यत्र अक्षरशब्द, अश्नुत इति वा, न क्षरतीति वा व्युत्पत्त्या स्वविकारव्यापके नामान्तराभिलापयोग्यक्षरणाभाववति अव्याकृते वर्तते, न तु भूतयोन्यक्षरे । भूतयोन्यक्षरस्य स बाह्याभ्यन्तर इत्यत्र तच्छब्दनिर्दिष्टस्य तस्मादेव परत्वासम्भवात् । न हि तस्यैव तत परत परत्व संभवति, विरोधात् । न च-'अक्षरात्परत' इति पञ्चम्यो सामानाधिकरण्यमेवास्तु, ततश्च स्वविकारापेक्षया परभूतादव्याकृतात् अक्षरात् पर इत्येवास्तु, न त्वव्याकृताक्षरात्परभूतात्समष्टिपुरुषात्पर इति--इति वाच्यम् । परशब्दस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन अक्षरशब्दस्य

२ स वाह्येत्यत्र स इति पृथक्पदम्, न तु शाङ्करीत्या समस्तम् । उक्तमिद न्यायरक्षामणावपि । हिशब्दचतुष्टय वाक्यचतुष्टये सत्येवोपपद्यत इति निर्बन्धाभावाल्लाघवादेकमेव वाक्य धृतम् । अनिन्द्रियत्वेन प्राणमनश्शून्यतयेति । अचक्षुश्श्रोत्रमित्युपकरण-सामान्यशून्यत्वपरत्वात् प्राणमनश्शून्यत्वलाभ इति भाव । विकार-रूपदोषेति अजशुभ्रपदद्वयाभिप्रायेण ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च ।
ख वायुर्ज्योतिराप. पृथ्वी(पृथिवी) विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

परत्वावधिसमर्पकत्वस्यैव युक्तत्वात् । न हि देवदत्तादुत्पन्नाद्धयमित्यत्र पञ्चम्यो सामानाधिकरण्यप्रतीतिरस्ति । अतो यथोक्त एवार्थ ॥ २ ॥

विश्वसृष्टिमेव प्रपञ्चयति-एतस्मात्......सर्वेन्द्रियाणि च । स्पष्टोऽर्थ । ख .. धारिणी । खम् आकाश । ज्योतिः तेज । विश्वस्य कृत्स्नस्य धारिणी । एतत् पृथ्वीविशेषणम् । इद हि वाक्य प्राणपादे वियत्पादे च विचिन्तितम् । प्राणपादे —, "असद्वा इदमग्र आसीत् । तदाहु किं तदासीदिति । ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । के ते ऋषय इति । प्राणा वाव ऋषय " इति जगदुत्पत्ते प्राक् प्राणशब्दितानामिन्द्रियाणा सद्भावश्रवणात् प्राणोत्पत्तिवादिश्रुतयो जीवोत्पत्तिवादिश्रुतिवत् अन्यथा नेया इति "तथा प्राणा " इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, "[1]तथा प्राणाः"-वियदादिवत् प्राणशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यपि उत्पद्यन्त एव । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिषु प्राक् सृष्टे एकत्वावधारणात्, 'एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च' इति इन्द्रियाणामाहत्योत्पत्तिश्रवणाच्चोत्पद्यन्त एव । न च इन्द्रियोत्पत्तिवादो जीवोत्पत्तिवादवत् अन्यथा नेय , बाधकाभावात् । 'प्राणा वाव ऋषय ' इत्यत्र प्राणशब्दस्य सर्वज्ञवाचिऋषिशब्दसमानाधिकरणतया परमात्मवाचित्वेनेन्द्रियवाचित्वा-

---

1 'तथा प्राणा' इति सूत्र पूर्वपक्षपरमिव शाङ्करयोजनानुसारेण सिद्धान्तपरमप्यस्तीत्याशयेन सिद्धान्तेऽपि तद्ग्रहणम् । एकमेव सूत्रमुभयपर योज्यते । तदिद पूर्वमीमासायाम्, आनर्थक्यात् तदङ्गेषु, उत्तरमीमासायाम्, कार्याख्यानादपूर्वमित्यादौ विमृश्यम् ।

भावात्। कथं तर्ह्येकस्मिन् परमात्मनि, प्राणा वाव ऋषय इति बहुवचनोपपत्तिरिति चेत्-तत्राऽऽह-"गौण्यसम्भवात् तत्प्राक्छ्रुतेश्च"। बहुवचनश्रुतिर्गौणी। तत्र बहुत्वासम्भवात्, परमात्मन एव सृष्टेः प्रागवस्थानश्रवणात् तस्यैव प्राणशब्देन प्रतिपादनीयत्वात्। "तत्पूर्वकत्वाद्वाच"। वागिन्द्रिय[विषयनामधेय?]स्य वागिन्द्रियकार्याभिलपनकर्मभूतनामवाच्यवियदादिसृष्टिपूर्वकत्वात् प्रलये वागिन्द्रियादिकार्यशब्दाभिलापादिप्रयोजनाभावात् न प्रलये तेषामवस्थितिरिति स्थितम्॥

तथा तत्रैव पादे---"आनीदवातं स्वधया तदेकम्" इति महाप्रलयसमये प्राणकार्य-अननश्रवणात्, "एतस्माज्जायते प्राण" इति मुख्यप्राणो पत्तिवादो जीवोत्पत्तिवादवन्नेतव्य इति शङ्कायाम्---"श्रेष्ठश्च"। श्रेष्ठप्राणोऽपि इन्द्रियवत् उत्पद्यते। 'आनीदवातम्' इति परब्रह्मण अनन--विद्यमानत्वमुच्यते, न मुख्यप्राणस्य, अवातमिति वायुमात्रसत्ताया तत्रैव प्रतिषिद्धत्वादिति स्थितम्।

तथा वियत्पादे---'वायोरग्निः। अग्नेराप। अद्भ्य पृथिवी' इत्यादौ वायुरूपाद्ब्रह्मणोऽग्निसृष्टि ---उत केवलवायोरेवेति [रीत्या?] विशये, "तेजोऽतस्तथा ह्याह"। अतः केवलवायोरेव तेज उत्पद्यते। 'वायोरग्नि', इति हि श्रुतिराह। "आप"। आपस्तेजस एवोत्पद्यन्ते। 'अग्नेराप' इति हि श्रुतिराह। "पृथिवी"। पृथिवी अद्भ्य एवोत्पद्यते। 'अद्भ्य पृथिवी', 'ता अन्नमसृजन्त' इति हि श्रुतिराह। ननु कथमन्नशब्देन पृथिवी अभिधीयते? तत्राह---"अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्य"। महाभूतसृष्ट्यधिकारात् पृथिव्येवान्नकारणभूता अन्न-

शब्देनोपचारादुच्यते । तथा 'यदग्नेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम्, यच्छुक्लं तदपाम्, यत् कृष्णं तदन्नस्य' इति कृष्णरूपस्यान्नसंबन्धितया कीर्तनात् न मुख्यमन्नमन्नशब्देनोच्यते ; अपि तु पृथिव्येव । तैत्तिरीयके— 'अद्भ्यः पृथिवी' इति पृथिवीवाचकविस्पष्टशब्दान्तरश्रवणाच्च अन्नशब्देन पृथिव्येवोच्यते । ततश्च केवलवाय्वादेरेवाग्न्याद्युत्पत्तिः ; न तु तच्छरीरकब्रह्मण इति पूर्वपक्षे प्राप्ते—

"तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः" । तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । वाय्वग्न्यादिशब्दैः सः परमात्मैवाभिधीयते 'तत्तेज ऐक्षत', 'ता आप ऐक्षन्त' इति तत्तत्कार्यसृष्टिसंकल्पलक्षणाभिध्यानरूपात् परमात्मलिङ्गात् । अचेतने तेजआदौ ईक्षणासंभवात् । "विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च" । तुशब्दोऽवधारणे । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च', 'खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इत्येवं सर्वेषां भूतानां परब्रह्मानन्तर्यरूपः 'वायोरग्निः, अग्नेरापः' इत्युक्तक्रमविपर्ययेण श्रूयमाणो यः क्रमः, स वाय्वादिशरीरकपरमात्मोपादानकत्व एवोपपद्यते ; न तु केवलवाय्वाद्युपादानकत्वे इत्यर्थः । "अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्" । विज्ञानसाधनत्वात् इन्द्रियाणि विज्ञानमित्युच्यन्ते । ननु एतस्माज्जायत इति वाक्यं प्राणादीनां सर्वेषामव्यवहितब्रह्मोपादानकत्वं प्रतिपादयितुं न प्रवृत्तम् ; किंतु 'प्राणोत्पत्त्यनन्तरं मनसश्च सर्वेन्द्रियाणां चोत्पत्तिः ; तत आकाशादिभूतानामुत्पत्तिः' इतीन्द्रियाणां मनसश्च प्राणभूतान्तरालसृष्टत्वप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तम् । श्रुत्यन्तरसिद्धमहाभूतसृष्टिक्रमप्रत्यभिज्ञानरूपाल्लिङ्गात्

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥

इति चेत्, न—अविशेषात् । अविशेषेण प्राणादीनां सर्वेषां ब्रह्मानन्तयत्वप्रतीतेस्तत्परित्यागे कारणाभावात् । न तु वाय्वादि शरीरकब्रह्मणोऽभ्युपगतौ वाय्वादिशब्दानां तच्छरीरकब्रह्मणि लक्षणा स्यात्, तत्राऽऽह—"चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव भावित्वात्'। तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । चराचरव्यपाश्रयो देवमनुष्य वृक्षादिशब्दव्यपदेशो भाक्तः । वाच्यैकदेशे भज्यत इत्यर्थः । भक्त्या प्रयुक्तो भाक्तः । भक्तिः भङ्गः । विशिष्टवाची शब्दो विशेषणमात्रे भङ्क्त्वा प्रयुज्यते। वाच्यैकदेशे प्रयोगात् भज्यत इत्यर्थः । 'वचसा वाच्यमुत्तमम्' इत्यादि प्रमाणानुसारात् सर्वेषां चराचरशब्दानां विशिष्टं ब्रह्मैवार्थः । विशेषणमात्रे प्रयोगस्तु अमुख्यः । ततश्च वाय्वादिशब्दैः ब्रह्माभिधानं मुख्यमेव । यद्वा अभाक्त इति च्छेदः । चराचरवाचिशब्दैः ब्रह्मव्यपदेशः अभाक्तः मुख्य इति यावत् । शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वादिति स्थितम् ॥ ३ ॥ प्रकृतमनुसराम—अग्निर्मूर्धा ... ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ अमुं मन्त्रं प्रस्तुत्य, "स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति" इत्यत्र 'अग्निरिह द्युलोकः"। 'असौ वै लोकोऽग्निः' इति श्रुतेः । स्मरन्ति च मुनयः, 'द्यौ मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे। दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता"तीति भाषितम् । वाग्विवृताः वागिन्द्रियव्यापाराः त एव वेदाः । वायुः प्राणः । महावायुरेव देह धारकः प्राणः । जगत् सर्वमस्य देहान्तर्वर्तिहृदयाख्यमासविशेषः । पद्

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात् (सोमः) पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् (व्याः।) पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् (बहुधा)संप्रसूताः ॥ ५ ॥

तस्मादृचस्साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।
संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

भ्यां पृथिवी । पादावेव पृथिवीत्यर्थः । "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति तृतीया । सर्वभूतानां तच्छरीरत्वात् सर्वेषामन्तरात्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः । तस्मात् अक्षरात् 'अग्निर्मूर्धा' इत्यत्राग्निशब्दनिर्दिष्टो द्युलोकः । यस्य अग्नेः सूर्यः समिधः इन्धनानि । 'असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्याऽऽदित्य एव समित्' इति पञ्चाग्निविद्यायां श्रवणात् । **सोमात् पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।** अतो हि द्युलोकाग्नेर्निष्पन्नात् सोमात् पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्मात् पर्जन्यात् ओषधयः पृथिव्यामग्नौ संभवन्ति । **पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायाम् ।** ओषधीभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुरुषरूपोऽग्निः योषिद्रूपाग्नौ रेतस्सेकं करोति । **बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसूताः ।** एवं पञ्चाग्निविद्योक्तक्रमेण बह्व्यः प्रजाः परस्मात् पुरुषात् संप्रसूताः ॥५॥

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः । तस्मादक्षरपुरुषात् ऋग्यजुस्सामवेदाः, दीक्षाः, अग्निहोत्राद्या यज्ञाः, सोमविकाराः क्रतवश्च, दक्षिणाश्च, संवत्सराद्याः कालाः, यजमानः, कर्मफलभूताः

---

५. तस्मादग्निस्समिद्धश्च सूर्यस्सोमः पर्जन्य ओषधयः पृथिव्यामिति श्रुतप्रकाशिकापाठः (१-२-२३) ।

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।
प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७॥
सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तर्चिषः समिधः सप्त होमाः(जिह्वाः) ।
सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त॥८॥

स्वर्गाद्या लोकाश्चोत्पन्ना इत्यर्थः । लोकान् विशिनष्टि—**सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ।** ये लोकाश्चन्द्रसूर्यकिरणपूता भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥ बहुधा कर्मज—आजानजादिभेदाद् बहुधेत्यर्थः । **वयांसि** पक्षिणः । शिष्टं स्पष्टम् । **प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ यवो** दीर्घशूकधान्यविशेषः । **व्रीहियवशब्दौ** धान्यमात्रोपलक्षकौ । **तपः** कृच्छ्रादिलक्षणम् । **श्रद्धा** आस्तिक्यबुद्धिः । **सत्यं** सत्यवचनम् । **ब्रह्मचर्यं** स्त्रीसङ्गादिराहित्यम् । विधीयत इति **विधिः** नित्यनैमित्तिकादि ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् । तस्मात् अक्षरात् शीर्षण्यानि चक्षुश्श्रोत्रनासिकारन्ध्रयुग्मास्यसंचारीणि सप्तेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । **सप्तार्चिषः समिधः सप्त जिह्वाः ।** गार्हपत्याद्या अग्नयः, इन्धनानि, कालीप्रभृतयः सप्त जिह्वाश्च **प्रभवन्तीति** पूर्वेणान्वयः । किञ्च **सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ।** इमे सप्तापि लोका उत्पन्नाः, येषु लोकेषु हृदयगुहासु सुषुप्तिवेलायां

८, ९. मन्त्रद्वयं तैत्तिरीयनारायणे (९) । सप्तहोमा इत्यत्र सप्तजिह्वा इति, गुहाशया निहिता इत्यत्र गुहाशयान्निहिता इति

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्व(स)-रूपाः। अतश्च सर्वा (विश्वा) ओषधयो रस(सा)श्च येनैष भूतैः (एतेषु भूतेषु?) तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥
पुरुष एवेदं विश्वं (सर्वं) कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्।

शयाना सप्त प्राणाश्चक्षुरादिगोलकप्रदेशेषु धात्रा निहितास्सन्तश्चरन्तीत्यर्थः। सप्तसप्तेति वीप्सा पुरुषभेदाभिप्राया ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे। स्पष्टोऽर्थः। अस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः। सर्वरूपा –बहुरूपा सिन्धवः गङ्गाद्या सरित इत्यर्थः। अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च। स्पष्टोऽर्थः। ननु पृथिव्या एवौषधयो जायमाना दृश्यन्ते, इक्ष्वादिभ्यो रसा जायमाना दृश्यन्ते, कथमक्षरात् सर्वं जायत इत्युच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—येनैष भूतैः तिष्ठते ह्यन्तरात्मा। येन यस्मात्कारणात् एषः अक्षरपुरुषः सर्वैः भूतैः परिवृतः सन् तदन्तरात्मतया वर्तते, तस्मात् पृथिव्यादिभ्यो जायमाना अपि अक्षरात् ब्रह्मणो जाता इति शक्यते वक्तुमिति भावः ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वम् (सर्वम्)। यस्मादसौ सर्वभूतान्तरात्मा, तस्मात् सर्वमिदं पुरुषोपादानकत्वात् पुरुष एव। तस्मात् तद्विज्ञाने सर्वस्यापि ज्ञानमुपपद्यत इति भावः। कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्। तस्य जगत्सृष्ट्यनुकूलः कर्मशब्दितो व्यापारः सृष्ट्यालोचनात्मकं तप एव।

भूतैरित्यत्र भूत इति च भेदः। श्रुतप्रकाशिकायाम्, 'येनैष भूतै' रिति स्थाने 'एतेषु भूतेषु' इत्येव पठितम् ॥

१० विश्वमित्यत्र सर्वमिति श्रुतप्रकाशिका। ब्रह्म परामृतमिति। ब्रह्मणः प्रकृतेः पराः (तिरस्काः) ये तेषाममृतमिति विग्रहः। 'पुरुष

एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥१०॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

॥ अथ द्वितीये द्वितीयः खण्डः ॥

हरिः ओम् । आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत् पदम् अत्रैतत् समर्पितम् (तत्रेदं सर्वमर्पितम्) । एजत् प्राणन्निमिषच्च यत्

'एको व्यापी सदा शुद्धो निर्गुण प्रकृते पर' इति प्रकृतिब्रह्मशब्दित [प्रकृति] परभूतमुक्तात्मनाम् अमृतवत् परमानन्दतया भोग्यभूतं ब्रह्माप्यक्षरपुरुष एवेत्यर्थ । **एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य** । हे सोम्य सोमार्ह! एतत् अक्षर ब्रह्म इह लोके यो वेद, स ग्रन्थिवद्दुर्मोचामविद्या **विकिरति** निरस्यति । कृ विक्षेप इति धातुः ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकाया द्वितीयमुण्डके प्रथम· खण्ड ॥

—:**:—

आविः सनिहितं गुहाचर नाम महत् पदम् । आविरित्यव्ययम् । योगिनामपरोक्षम् । **संनिहि गुहाचरम्** हृदयगुहावर्तितया सन्निहतम् । **नाम**=दुर्विज्ञेयस्वरूपतया प्रसिद्धम् । सर्वतो महत् । **पदं** प्राप्यभूतमित्यर्थ । **अत्रैतत्समर्पितम् एजत्प्राणन्निमिषच्च यत्** । **एजत्** कम्पमानं जाग्रदिति यावत् । **प्राणत्** प्राण भृत् । **निमिषत्** सुप्तम् । जाग्रत्सुप्तादिभेदभिन्न प्राणिजातमत्रा-

पवेदं सर्वं तपो ब्रह्मपरामृतमिति ब्रह्मपुरुषशब्दयोरेकविषयत्वावगमात् इति श्रुतप्रकाशिकामनुसृत्य ब्रह्मवद पदब्रह्मपरं वेत्याशयेन ब्रह्मापीति पुन.ब्रह्मपदप्रयोगः। अत एव क्वचित् ब्रह्मशब्दितेति पाठाभावोऽपि युक्तः। परामृतात्परिमुच्यन्तीत्यत्रैव परामृतपदव्याख्यानसंभवेऽपि संभवदर्थान्तरसङ्ग्रहोपि युक्त इति सूचनायान्यथा व्याख्यातम्।

एतज्जानथ सदसत् वरेण्यं परं विज्ञानात् यद् वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

यदर्चिमत् यदणुभ्योऽणु[च]यस्मिन् लोका निहिता लोकिनश्च। तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्त दु वाङ्मनः। (तद्वाङ्मनः।) तदेतत् सत्यं तदमृतं तद् वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥ [ऋग् धनुः यजुर्गणः साम ज्या घोषणादिना। आथर्वणमयं शुभ्रं प्रतिगृह्णीत सुव्रतः ॥]

क्षरपुरुषेऽर्पितमित्यर्थः । **एतज्जानथ सदसद्वरेण्यम्** । स्थूलसूक्ष्मवस्तुभिराधारत्वेन प्रार्थनीयम् । आधारभूतमिति यावत् । तादृशमेतत् अक्षरम् । **परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम्** । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इति श्रुतेर्**विज्ञान**शब्दो जीवपरः । **विज्ञानात्परं** जीवाधिकं प्रजानामुपायोपेयत्वेनात्यन्तवरणीयम्=अत्यन्तप्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदर्चिमत् यदणुभ्योऽणु च । यदर्चिमत् । अर्चिश्शब्दितदीप्तिमत्त्वं विग्रहद्वारा द्रष्टव्यम् । *अणुभ्यः* अपि श्यामाकादिभ्यः । अतिसूक्ष्म(श्यामाकादिभ्योऽणिष्ठम् सूक्ष्म)तया सर्वान्तःप्रवेशयोग्यमित्यर्थः । **यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च** । **लोकिनः** लोकवासिनः । शिष्टं स्पष्टम् । **तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः** । उशब्दोऽवधारणे । प्राणादिकमपि तदात्मकमित्यर्थः । **तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि** । तदेतदक्षरं **सत्यम्** अविनाशि

---

२. तद्वाङ्मन इति पाठे वाङ्मनसागोचरमित्यर्थ उक्तो भावप्रकाशिकायाम् । बृहदारण्यके (५-८-२) गार्गीवाचि, "द्वौ बाणवन्तौ हस्ते कृत्वा" इति प्रयोगात् शरोऽन्यः तदग्रनिक्षिप्तवंशखण्डादिरूपो बाणोऽन्य इति ज्ञायमानत्वात् अत्र ऋगादीनां धनुरादिरूपत्वेऽपि आथर्वणमयपदेन शरत्वेन वक्ष्यमाणं जीवतत्त्वं सुग्रहम् । घोषणादिनेति ज्यायाः साम्नश्च साम्यकथनम् ।

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं सन्दधीत (सन्धीयत) । आयम्य तद्भावगतेन(तद्भावगतेन) चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

अमृतम् असंसारि । भोग्यमिति वाऽर्थः । तदेव मनसा वेद्धव्यं **विद्धि** समाहितमनोविषयं विद्धि । तत्र मनःसमाधानं कुर्विति यावत् ॥ २ ॥

धनुः सन्दधीत । उपनिषत्प्रसिद्धं प्रणवाख्यं धनुर्गृहीत्वा भगवदुपासनया स्थूलसूक्ष्मशरीराद्विवेचितमप्यक्षरादिलक्षणमहास्त्रसयोत्तमात्मलक्षणं शरं सन्दध्यात् । किं कृत्वेत्यत्राऽऽह **आयम्य तद्भागवतेन चेतसा** । भगवत्प्रवणेन चेतसा तद्गुनुरायम्य । प्रणवाख्यस्य धनुष आयमनं नाम प्रत्यक्परमात्मनोः शेषशेषिभावलक्षणार्थप्रकाशकत्वेनानुसंहितत्वम् । **तद्भावगतेन चेतसेति** पाठे तद्भावः, तत्प्राप्तिः । **तद्भावगतेन चेतसा** तत्प्राप्तीच्छया शरमायम्येत्यर्थः । तस्य चाऽऽयमनं नाम सेन्द्रियान्तःकरणस्य तस्य विषयान्तरविमुखीकरणपूर्वकमक्षराख्यलक्ष्याभिमुखतयाऽवस्थापनम् । **लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि** । हे सोम्य ! तदेवाक्षरं लक्ष्यं[लम्यं] जानीहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमर्थं विवृणोति **प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते** । 'ओमित्यात्मानं युञ्जीत' इत्यात्मरूपशरसमर्पणे हेतुत्वात् प्रणवस्य धनुष्ट्वेन रूपणम् । **अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत्** । **अप्रमत्तेन** विषयान्तरविमुखेन एकाग्रचित्तेन । वेधो हि तदेकशेषत्वेन तद्ध्यानम् । **शरवत् तन्मय इति** । यथा लक्ष्ये निमग्नस्य

[लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरो मे सर्वतोमुखम् ।
वेद्धा सर्वगतश्चैव विद्धं लक्ष्यं न संशयः ॥
आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मथनाभ्यासात् देवं पश्येन्निगूढवत् ॥]

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।
तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः ॥ ५

शरस्य लक्ष्यापेक्षया भेदकाकारास्फुरणम्, एवं परमात्मनि प्रणवेन समर्पितस्य प्रत्यगात्मनस्तत्साम्यलक्षणां मुक्तिमापन्नस्य ज्ञानैकाकारस्य देवत्वमनुष्यत्वादिलक्षणभेदकाकारास्फूर्तिरेव तन्मयत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् द्यौः....मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथाऽऽत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः । यस्मिन्नक्षरे द्युपृथिव्यन्तरिक्षमनःप्राणादिकं समवेतम्, तमेकमेव स्वेतरसमस्तवस्तुनियन्तृत्वेन व्यापकतया आत्मानं जानीत ; अनात्मविषया वाचस्त्यजत । कस्य हेतोः ? अमृतस्यैष सेतुः । नद्यादिषु हि सेतुः कूलस्य प्रतिलम्भकः । संसारार्णवपारभूतस्यामृतस्यैष प्रतिलम्भक इत्यर्थः ॥ ५ ॥

() सोम्य विद्धीत्युपदेशं शृण्वन् शिष्य आह लक्ष्यं सर्वगतमिति मन्त्रम् । गुरोरेव वा स्वानुभवप्रदर्शनरूपोऽयम् । लक्ष्यमित्यादिपादद्वयेन सर्वस्य सर्वगतत्वात् कथं वेधनमिति शङ्का । तत्संशयापनोदनेन वेद्धव्यत्वं वक्तुं चतुर्थपादः । अथवा सर्वपदं देशनियमं विना सर्वत्र वेधनसौलभ्यदर्शि । तदुत्तरमन्त्रेणोपपाद्यते ॥ (). आत्मानमित्यादि । मन्त्रोऽयम् (१-२-२३) प्रणवो धनुश्शरो ह्यात्मा, आत्मानमरणिं कृत्वेत्यादिभिरुपासनस्य प्रकार उक्त इति श्रुतप्रकाशिकायां गृहीतः । अयं श्वेताश्वतरीयेऽपि । निगूढवदित्यस्य तात्पर्यचन्द्रिकोद्धृतब्रह्मबिन्दूपनिषदनुसारादौचित्याच्च निगूढाग्निवदित्यर्थः ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्य स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान । ओमित्येव ध्यायथात्मानम् , स्वस्ति व , पाराय तमस परस्तात्॥
य सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्यैष महिमा भुवि ।
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठित ॥ ७ ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः । स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । "सतत सिराभिस्तु लम्बत्याकोश संनिभम्" इत्युक्तरीत्या **यत्र** हृदये, रथनाभौ समर्पिता अरा इव, नाड्य **संहताः** संगता , तत्र मध्ये **स एषः** प्रकृत आत्मा, "अजायमानो बहुधा विजायते । तस्य धीरा परिजानन्ति योनिम्" इति देवादीना समाश्रयणीयत्वाय तत्तज्जातीयस्व(स?)रूपसंस्थानगुणकर्मसमन्वित स्वीयस्वभावमजहदेव स्वेच्छया बहुधा जायमान सन् **चरते** वर्तत इत्यर्थ । **ओमित्येव ध्यायथाऽऽत्मानम् ।** स्पष्टोऽर्थ । **स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ।** तमस परस्तात् वर्तमानाय व **पाराय** परतीराय । "पारावारे परार्वाची तीरे" इति नैघण्टुका । प्राप्यभूतायेति यावत् । तत्पदप्राप्तये ओमित्येवमात्मान ध्यायथेत्यन्वय । एव ध्यानाय प्रवृत्तेभ्यो युष्मभ्य स्वस्ति भवतु ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्ववित् । उक्तोऽर्थ । **यस्यैष महिमा भुवि ।** भूलोके संसारत त्रप्रवर्तनरूप एष महिमा यदीय । **दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ।** "यस्यैष महिमा भुवीति लीलाविभूत्यन्वय उक्त । दिव्ये व्योम्नीति त्रिपाद्विभूतिरुक्ता" इति व्यासार्यैरुक्तत्वात् वैकुण्ठाख्ये ब्रह्मपुरे परमे व्योम्नि अयमात्मा प्रतिष्ठित इत्यर्थ ॥७॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्नि(ऽन्तर्हृदये संवि)धाय । तद् विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ८ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय। **मनोमयः** विशुद्धमनोग्राह्यः । **प्राणशरीरनेता** । प्राणश्च शरीर [चः] प्राणशरीरम् । तस्य नेता । जीवस्य प्राणशरीरलम्भक इत्यर्थ. । यद्वा "मनोमय. प्राणशरीरो भारूप " इति श्रुते. प्राणः शरीरमस्य प्राण शरीरः ; स चासौ नेता च । प्रभुरित्यर्थ । 'अधिभूर्नायको नेता प्रभुः' इति हि नैघण्टुकाः । अन्ने अन्नपरिणामे शरीरे प्रतिष्ठितो य.— तस्मिन् चित्त हृदय सन्निधाय । **तद् विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति** । अमृतं अस्पृष्टसंसारगन्धम् आनन्दरूपं यद्विभाति, तद्ब्रह्म विज्ञानशब्दितेन दर्शनसमानाकारेणोपासनेन धीराः प्रज्ञाशालिन **परिपश्यन्ति** साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्य फलमाह—**भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ; क्षीयन्ते चास्य कर्माणि । हृदयस्य** अन्त.करणस्य ग्रन्थयः ग्रन्थिवद्दुर्मोचा रागद्वेषादय । हृत्स्थानमयत इति व्युत्पत्त्या हृदय-शब्दितो जीवो वा । ब्रह्मज्ञानेन सार्वज्ञ्यसिद्धे सर्वविषयका संशया नश्यन्ति । अस्य च(?) प्रारब्धव्यतिरिक्ता॰ [illegible]नेकभवार्जितानि

---

८. अन्तर्हृदये इति स्वरसपाठ एवादृत. पूर्वैश्रुतप्रकाशिकायाम् । अन्ने हृदयमिति पाठे सन्निधायेत्यस्य सम्यङ्निक्षिप्येत्यर्थः ॥

हिरण्मये परे(पुरे)कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्।

कर्माणि च नश्यन्ति। नाशो नाम कर्मणां फलजननशक्तिविनाशः। "तद्धिगम उत्तरपूर्वाघयो..." इति सूत्रे "अघस्य विनाशकरणमुत्पन्नायाः तच्छक्तेर्विनाशकरणम्। शक्तिर्हि (रुचिः) परमपुरुषाप्रीतिरेव" इति भाषितम्। एतत् सर्वं कदेत्यत्राह—**तस्मिन् दृष्टे परावरे।** परे अवरे यस्मात् स **परावरः**। *सर्वोत्कृष्टा अपि ब्रह्मादयो यस्मात् निकृष्टा इत्यर्थः।* अथवा **परावरे** परावरशरीरके; सर्वात्मभूते इत्यर्थः। तादृशे तस्मिन् दर्शनसमानाकारज्ञानविषयीकृते इत्यर्थः।

न च "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य। धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति शरीरवियोगकाल एव पुण्यपापाख्यकर्मविनाशस्य श्रुतत्वात्, "सांपराये तर्तव्याभावात्...." इति सूत्रतद्भाष्ययोरपि तथैव प्रतिपादनात्, **'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे'** इति दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भसमय एव श्रूयमाणः कर्मक्षयः कथमुपपद्यतामिति वाच्यम्—अस्मिन् [क्षीयन्त इति] वाक्ये श्रूयमाणः कर्मक्षयो दर्शनसमानाकारोपासनारम्भप्रभृत्यस्य परमात्मनः 'तत्संप्राप्तौ (संपूर्तौ) उपासकस्याघं क्षमिष्ये' इति सङ्कल्परूपः। देहवियोगसमयभावी कर्मक्षयस्तु, 'क्षान्तम्' इति संकल्परूप इत्यविरोधो द्रष्टव्यः॥८

हिरण्मये परे(पुरे)कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्। "तस्या हिरण्मयः कोशः" इति श्रुत्युक्तरीत्या स्वप्रकाशतया कमनीयतया वा हिरण्मयशब्दाभिलप्ये अत्युत्कृष्टपदार्थोपलब्धिस्थानतया कोशतुल्ये **परे**

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १० ॥
न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

उत्कृष्टे परमपदे । पुर इति पाठेऽपि स्पष्टोऽर्थः । विरजम् । छान्दस मदन्तत्वम् । सत्त्वरजस्तमोतीतम् । निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः । शुभ्रम्-अनवद्यम् । ज्योतिषां ज्योतिः प्रकाशकानामपीन्द्रियाणां प्रकाशकम् । ज्योतिश्शब्दितदीप्तियोगो विग्रहद्वारको द्रष्टव्यः । तद्यदात्मविदो विदुः । आत्मविदः य(त)द्विदुः, य(त?) दात्मतत्त्वमिति यावत् ॥ १० ॥

ज्योतिषां ज्योतिष्टुं प्रपञ्चयति—न तत्र....कुतोऽयमग्निः ।

---

१०. प्रकाशकानामपीति । सूर्यादिप्रकाशकानामिन्द्रियाणामपि चेत् प्रकाशकम्, सूर्यादिप्रकाशकत्वं सुतरामित्याशयेन इन्द्रियाणामित्युक्तम् । इन्द्रियाणामपीत्यन्वयेन सूर्यादिसमुच्चयार्थो वा अपिशब्दः । यथा बृहदारण्यके 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यत्र ज्योतिषामिति इन्द्रियार्थकम्, प्राणमिति वाक्यशेषात्, तथेह 'न तत्र सूर्य'ति वाक्यशेषात् सूर्यादिज्योतींषि गृह्यन्ते । एवं प्रसिद्धज्योतिर्ग्रहणेन श्रीगीताभाष्ये, 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः' (१३-१७) इत्यत्र, 'ज्योतिषां दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तदेव ज्योतिः प्रकाशकम्' इति जीवात्मा वर्ण्यते । उच्यते चात्र समनन्तरमेव, ज्योतिष्ट्वं प्रपञ्चयतीति । ननु द्वितीयज्योतिःपदस्य प्रकाशकमित्यर्थः; प्राणस्य प्राणं चक्षुषश्चक्षुरितिवत् । तत्र दीप्तिमत्त्वं कथं लभ्यते । तत् कथमुच्यते दीप्तियोग इति चेत्; शक्यार्थापरित्यागेनाजहल्लक्षणया प्रकाशकदीप्तिमदित्यर्थः संभवात् विवक्ष्यते । दिव्यमङ्गलविग्रहदीप्त्यधीनायाः सूर्यादिज्योतिषि प्रमाणसिद्धत्वात् ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥
[न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते न वान्ति वाताः कुतोऽन्या देवताः ।
स एष देवः कृतभूतभावनः स्वयं विरुद्धो (विशुद्धो) विरजः प्रकाशते ॥]
ब्रह्मैवेदममृतं[यत्]पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चात्[ब्रह्म] दक्षिणतश्चोत्तरतश्च(रेण)

तस्मिन् दीप्यमाने नैतेषां सूर्यादीनां दीप्तिरस्तीत्यर्थः। नन्वतिभास्वररूपवति सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने, तद्भासा च जगति भासमाने, **न तत्र सूर्यो भातीति** प्रत्यक्षविरुद्धं कथमभिधीयत इत्यत्राऽऽह–**तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्** । इदं [च] जगद्भासकमादित्यादीनां परिदृश्यमानं रूपं न नैजम्, किंतु परमात्मदत्तं तदीयमेव तेजः। **गीतं च** भगवता–"यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥" इति। विवृतं चैतद्भगवता **भाष्यकृता**— "अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत् तेजः, तन्मदीयं तेजः तैस्तैराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विद्धि" इति । अतो [1]याचितकमण्डितपुरुषतुल्यानामेतेषां भास्वररूपशालिनामपि अनन्याधीनतेजस्त्वाभावात्, **न भातीति** व्यपदेशो युज्यत इति भावः। **तस्य भासा सर्वमिदं विभाति** । सर्वप्रपञ्चभासकस्यापि सौरा(र्या)दितेजसस्तद्दत्तत्वेन स्वकीयत्वाभावादिति भावः।

अत्र वक्तव्यं सर्वं **कठवल्लीविवरणे**(5.15.)उक्तं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ११

उपसंहरति— **ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् [ब्रह्म]पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण** । सर्वासु दिक्षु यदिदं दृश्यते, तत् सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

---

1. याचितकमण्डितेति। तार्किकरक्षायामप्येवं प्रयोगो दृश्यते ; यथा **प्रमाणप्रकरणे, "याचितकमण्डनकमनीयमेव स्मृतेर्याथार्थ्यम्"** इति।

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं [ब्रह्म] ब्रह्मैवेदं विश्व(सर्वे)मिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥
[पद्मकोशप्रतीकाशं सुषिरं चाप्यधोमुखम् ।
हृदयं तद् विजानीयात् विश्वस्यायतनं महत् ॥]
इति द्वितीयः खण्डः ॥ द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥
॥ अथ तृतीयमुण्डकम् ॥ हरिः ओम् ।
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ १ ॥

शिष्टं स्पष्टम् । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृत ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् । [इदं वरिष्ठम्?] वरणीयतमं ब्रह्मैवेत्यर्थ. । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थः खण्डः ।

द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

नन्वेकस्यैव ब्रह्मणः सर्वदेहानुप्रवेशे तस्य सुखदुःखभोक्तृत्वप्रसङ्ग इत्यत्राऽऽह-द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । युज्यत इति युक् । युक्छब्दो गुणपरः । "समानगुणक सयुक्" इति व्यासार्यैर्विवृतत्वात् । सयुजौ=समानगुणकौ अपहतपाप्मत्वादिगुणैः

( ) पद्मकोशेति मन्त्रः अदृश्यत्वाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायां व्यिरनूदितः । एतदर्थस्तैत्तिरीयभाष्ये नारायणानुवाके ।

१. अत्र मन्त्रे परस्य स्वयं हेयरहितत्वमुच्यते ; उत्तरमन्त्रे च हेयनिवर्तकत्वमपि । सह युङ्क्तः इति सयुजौ एकत्र भोग्ये सह निविष्टौ । यद्वा युज्यत इति युक् ययोस्तौ सयुजौ समानभोग्यकावित्यर्थोऽपि प्रामाणिकः, "सायुज्यमुभयोस्तत्र भोक्तव्यस्याविशिष्टता । साष्टिता तत्र भोगस्य तारतम्यविहीनता" इति । साष्टितशब्दार्थस्यापि अत्र घटनाय तु समानगुणकावित्यर्थं उच्यते । उक्तञ्च चरमश्लोकाधि-

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

परस्परसमानौ, **सखायौ** सहचरौ **द्वौ सुपर्णौ** पक्षिसदृशौ **समानम्** एकं **वृक्षं** वृक्षवत् छेदनार्हं शरीरं समाश्रितावित्यर्थः । **तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति** । तयोर्मध्येऽन्यतरः जीवः स्वादु परिपक्वं **पिप्पलं** कर्मफलं भुङ्क्ते । अन्यस्तु परमात्मा अभुञ्जान एव प्रकाशते । अत्र शरीरतदाश्रयजीवपरादिविषयवाचकशब्दनिगरणेन विषयिवाचकवृक्षसुपर्णादिशब्दैर्वृक्षत्वाद्यध्यवसानलक्षणरूपकातिशयोक्ति विच्छित्तिविशेषायेति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या **मुह्यमानः**="पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ", "देहयोगाद्वा सोऽपि" इत्युक्तन्यायेन तिरोहितपरमात्मशेषत्वज्ञानानन्दलक्षणस्वस्वरूपः सन् वृक्षे वृक्षवच्छेदनार्हे एकस्मिन् शरीरे जीवः, 'स्थूलोऽहं' 'कृशोऽहम्' इत्यादितादात्म्यबुद्ध्या पांसूदकवत् तदेकतामापन्नः सन् तत्संसर्गकृतानि दुःखान्यनुभवतीत्यर्थः । **जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति**

कारे 'सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः' इत्यत्र सायुज्यं भोगसाम्यमिति । सायुज्यं गुणान्तरेषु साम्यम्, सार्ष्टिता भोगसाम्यमित्याहुः (तै. १२. अनु-भाष्ये) । भोक्तव्यस्याविशिष्टत्वेऽत्र भोग्यभोगोपकरणादिग्रहणेनापहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वान्त सर्वग्रहणे तु सर्वैमैकान्त्यर्यं सुवचम् । न्यायसिद्धाञ्जने "समानगुणकत्वं—" इति ।

१. २. मन्त्रद्वयं श्वेताश्वतरीयेऽपि (४) । तद्भाष्यमप्यनुसंधेयम् ॥

वीतशोकः । इतिशब्दो बुद्धिस्थप्रकारवचन । चशब्दश्चाध्याहर्तव्य । यदासौ(असौ?) जीवो निमग्नात् स्वस्मात् धारकत्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षण जुष्ट स्वकर्मभि प्रीत परमात्मानम्, अखिलजगदीशनलक्षण मस्य महिमान च यदा पश्यति-तदा वीतशोको भवतीत्यर्थ ।

केचित्तु—**अनीशया**-अनीशत्वेन असमर्थत्वेनेत्यर्थ । लोके हि (लौकिकोपि हि) पङ्कादौ निमग्न पङ्कादिसंबन्धेन मुह्यमान स्वय निर्गमनासमर्थत्वेन शोचन् स्वोद्धरणसमर्थं स्वय पङ्कादावनिमग्न स्वस्मिन् प्रीतिमत्त्वेन सुहृद्भूतम्, तस्योद्धरणसामर्थ्यं च दृष्ट्वा वीतशोको भवति। तत्समाधिरस्त्रानुसधेय । न च अस्मिन् पक्षे, "**अनीशया** भोग्यभूतया प्रकृत्या" (१-३-४) इति भाष्यविरोध शङ्कनीय । **भोग्यभूतये**-त्यस्यानीशयेत्येतद्विवरणरूपत्वाभावात् । तस्य सामर्थ्यलब्धार्थानुवाद-रूपत्वात्—इति वदन्ति ।

(श्रुतप्र, १-३-६ सू) "ननु कथ द्वा सुपर्णेति मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्वम् । अन्त करणजीवपरो ह्यय मन्त्र । पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेऽस्य मन्त्रस्य तथा व्याख्यातत्वात् । तथा हि-"तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्तीति सत्त्वम् । अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति ज्ञ तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इत्यत्र स्वाद्वत्तीत्येतदन्तस्य वाक्यस्य सत्त्वपरत्वम्, अनश्नन्नित्यादे क्षेत्रज्ञपरत्व च प्रतीयते । न च सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दौ जीवपरमात्मपराविति वाच्यम्—तयो शब्दयोरन्त करणजीवपरतया प्रसिद्धत्वात् । "तदेतत् सत्त्वम् । येन स्वप्न पश्यति । अथ योऽय शारीर उपद्रष्टा, स क्षेत्रज्ञ । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इति सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणजीवशब्दाभ्या

पैङ्गिश्रुत्यैव व्याख्यातत्वाच्च । येन पश्यतीति करणत्वप्रतीतेः सत्त्वं अन्तःकरणम्, स्वमद्रष्टृत्वाच्च क्षेत्रज्ञो जीवः । अतोऽयं मन्त्रोऽन्तःकरण जीवपर इति चेत्"—

"न तावत् जीवपरमात्मपरत्वमस्य मन्त्रस्यापवदितुं शक्यते । अनेन मन्त्रेण तुल्यार्थतया प्रत्यभिज्ञायमाने, "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः" इत्यनन्तरे मन्त्रे जीवपरयोः प्रतिपन्नत्वात् । अस्य मन्त्रस्य तदैकार्थ्याच्च । 'समाने वृक्षे परिषस्वजाते' 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः' इति तयोरैकार्थ्यं हि प्रतीयते । 'समाने वृक्षे' इति मन्त्रे च पुरुषो जीवः; अन्तःकरणस्य पुरुषशब्दवाच्यत्वाभावात् । 'शोचति' 'मुह्यमानः' 'पश्यति' 'वीतशोकः' इति पदानामस्वारस्यप्रसङ्गाच्च । अन्यश्च परमात्मा; ईशशब्दोक्तत्वात्, स्वविषय[क]ज्ञानेन वीतशोकत्वहेतुत्वाच्च ॥ न केवलमनन्तरमन्त्रैकार्थ्यात् 'द्वा सुपर्णे'ति मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्वम्; किंतु स्ववाक्ये 'स्वाद्वत्ति, अनश्नन्न्यः' इति भोक्तृत्वाभोक्तृत्वश्रवणाच्च तदवसीयते । चक्षुश्श्रोत्रादीनां द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिवत् अन्तःकरणस्यापि करणत्वादेव भोक्तृत्वं हि न संभवति । जीवस्य च वृक्षशब्दोक्तदेहपरिष्वक्तदशायामेवानश्नत्त्वमपि नोपपद्यते ॥"

"तर्हि पैङ्गिश्रुतेः कोऽर्थः ॥ उच्यते—

सत्त्वं बद्धजीवः । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इति नामानुशासनात् जन्तुपरत्वावगतेः । जन्तुश्च चेतनः; "प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः" इति नामपाठात्, "बन्धान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्" इति प्रयोगात्; "न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥" इति दर्शनाच्च ।

क्षेत्रज्ञशब्दश्चात्र परमात्मपरः । अर्थान्तरप्रसिद्धाकाशप्राणादिशब्दवत् अर्थानुपपत्त्या परमात्मपरत्वोपपत्तेः । "विष्णोर्नामसहस्रं मे" इत्युपक्रम्य, 'क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च' इति परमात्मनि प्रयोगात् । क्षेत्रं जानातीत्यवयवार्थस्य तस्मिन्नेव पुष्कलत्वाच्च ।

मोक्षधर्मे—'ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ।
प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठ क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ॥
सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ।' इति,
तत्रैव--'विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥
क्षेत्राणि च शरीराणि बीजानि च शुभाशुभे ।
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते॥' इति प्रयोगात् ।

तत्रैव **कपिलासुरिसंवादे**—"ज्ञानानामासुरे ! क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो द्रष्टा शुचिरुपेक्षकः । ज्ञातृको बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धयोः परममूर्तं विदित्वा निरवयवम् अनामयमस्माद् दुःखात् विमुच्यत एव" इति बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धशब्दाभिहितयोश्चिदचितोः परस्य क्षेत्रज्ञशब्देनाभिधानात् । तत्रैव पञ्चविंशतितत्त्वानि वर्गशब्देनोक्त्वा, "एतस्माद्वर्गादपवृत्तोऽपवर्गदः क्षेत्रज्ञः शुचिरुपेक्षको बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धयोः परस्तात्" इति, तत्रैव—"अन्यदुदकम् अन्यत् पुष्करपर्णम्, तथाऽन्यत् क्षेत्रम् अन्यः पुरुषः पञ्चविंशकः अन्यश्चास्मात् क्षेत्रज्ञ" इति, पुनश्च तत्रैव, — "एवमासुरे ! अन्यद्व्यमन्यः पुरुषः पञ्चविंशतितत्त्वम् अन्योऽस्मात् क्षेत्रज्ञः" इति पञ्चविंशात् परस्मिन् क्षेत्रज्ञशब्दप्रयोगात् ।

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

भावादिति पूर्वपक्षं कृत्वा, "ऋत पिबन्तौ", 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्र च द्वित्वसंख्याप्रतीतेरैक्यं प्रतीयते । तत्र च 'द्वा सुपर्णेति मन्त्रे 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यः' इति अशनायाद्यतीतः परमात्मा प्रतीयते । अत एव 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति वाक्यशेषे परमात्मन एव प्रतिपादनं दृश्यते । 'ऋतं पिबन्ता'विति मन्त्रे च 'अन्यत्र धर्मात्' इत्युपक्रमेण परमात्मनः प्रकृतत्वात्, 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम्' इति परमात्मविषयवाक्यशेषाच्च परमात्मैव प्रतिपाद्यः । अतः ऋतं पिबन्तावित्येतत् छत्रिन्यायेन योज्यम् । अतो वेद्याभेदात् विद्याऽभेदः" इति तदीयभाष्य एव प्रतिपादिततया तयोर्मन्त्रयोर्भिन्नार्थत्वसमर्थनस्य तद्विरुद्धत्वात् ।

तस्मात् द्वासुपर्णेति मन्त्रो जीवपरमात्मपर एव । सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दावपि तत्परावित्येव युक्तम् ॥ २ ॥ प्रकृतमनुसरामः—

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ पश्यतीति पश्यः । "पाघ्राध्माधेड्दृशः शः" इति शप्रत्ययः । शित्त्वात् पश्यादेशः । यस्मिन् काले (!) **पश्यः** ब्रह्मदर्शी **रुक्मवर्णम्**—'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्', 'हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः' इत्युक्तरीत्या देदीप्यमानमङ्गलविग्रहयुक्तम्, **ईशं** जगदीशितारं तं **कर्तारं ब्रह्मयोनिम्**–'तस्मादेतद्ब्रह्मे'ति निर्दिष्टाव्यक्तब्रह्मोपादानभूतम्,

प्राणो ह्येष [यः] सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भव तेना(ति ना)तिवादी। आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष [हि]ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥

'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने' इत्युक्तरीत्या पुरुषशब्दनिर्दिष्टं वासुदेवं यदा पश्यति, तदा पुण्यपापे निरस्य निरञ्जनः निरस्तप्रकृतिलेपः सन् अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकलक्षणेन ब्राह्मेण रूपेण परमसाम्यमुपैतीत्यर्थः । व्यासार्यैः ब्रह्मयोनिमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणाप्रसङ्गात् ब्रह्मयोनिशब्दयोः सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । तदतिसुन्दरम् ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति । अत्र, "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति" इत्यादाविव प्राणशब्दः परमात्मपरः । एष परमात्मा सर्वभूतैराश्रितो विभातीत्यर्थः । **विजानन् विद्वान् भव तेनातिवादी** । भवेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । **विजानन्** श्रवणमननाभ्यां जानन् **विद्वान्** तमुपासीनः **तेन** परमात्मनाऽतिवादी भवेति शिष्यं प्रत्युपदेशः । अतीत्य सर्वान् वदितुं शीलमस्य सोऽतिवादी । यस्तु स्वोपास्यदेवतायाः सर्वातिशायित्वं वदति, सोऽतिवादीत्युच्यते । **आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान्** । यस्य क्रीडा आत्मन्येव, नोद्यानादिषु, स **आत्मक्रीडः** । यस्य रतिरात्मन्येव, न स्रक्चन्दनादिषु,

४. भवति नातिवादीति पाठे बहुगर्होऽयङ्न भवतीति भाष्यकारादिकायामर्थ उक्तः । भवतेनातिवादीति पाठे छान्दसात्मनेपदव्यापारापेक्षया पूर्वं सोम्य विद्धीतिवत् अत्रापि भवेति पृथक्पदं युक्तम् । एवञ्च वेदान्त (दहरविद्या) प्रसिद्धमतिवादित्वं गृहीतं भवतीत्याशयेनान्यथा व्याचष्टे—भवेति लोडिति ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तश्शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥
सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन(त्यस्य)पन्था विततो देवयानः ।

स आत्मरतिः । रतिः स्रक्चन्दनादिजन्या प्रीतिः । क्रीडा उद्यानादिजन्येति भूमाधिकरणे व्यासार्यैरुक्तत्वात् । क्रियावान् अननुसंहितफलक्रियानुष्ठानशाली । एवंभूतश्च भवेति योजना । क्रियावत्त्वं किमर्थमित्यत्राऽऽह—एष [हि] ब्रह्मविदां वरिष्ठः इति । क्रियया ह्यन्तःकरणे परिशुद्धे ब्रह्मविद्यानिष्पत्त्या ब्रह्मविदां वरिष्ठो भवति ॥ ४ ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ क्षीणदोषाः रागादिदोषशून्याः यतयः जितेन्द्रियाः यं पश्यन्ति, स शरीरान्तर्वर्ती ज्योतिर्मयः ज्ञानमयः शुभ्रः निर्दोषः आत्मा, 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः' इत्युक्तबाह्याभ्यन्तरेन्द्रियैकाग्र्यलक्षणतपसा, आगमोत्थज्ञानेन च, स्त्रीसङ्गादिराहित्यलक्षणनित्यब्रह्मचर्येण च, सत्येन भूतहितवचनेन च लभ्यः साक्षात्कर्तव्यः । अथवा लभ्यः प्राप्तव्य इत्यर्थः । प्राप्तिश्चोपासनाद्वारेति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

सत्येन लभ्य इत्युक्तं स्तौति—सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः । लोके सत्यमेव जयति ; नानृतम् । सत्यवादिना ह्यनृतवादी पराभूयते । अर्चिरादिरूपेण विततो विस्तीर्णो देवयानाख्यः पन्थाः सत्येन हि भवति–सत्यवादिनो हि भवतीत्यर्थः ।

येनाक्रमन्ति ऋ (प्नुवन्ति ऋ) षयो ह्याप्तकामा (ज्ञानतृप्ताः)यत्र तत्र सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

बृहच्च तत् दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति। दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव (पश्यस्येतत्)निहितं गुहायाम् ॥७

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा। ज्ञान-

तं मार्गं विशिनष्टि— **येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामाः** । आप्तकामाः विगततृष्णा ऋषयः तत्त्वदर्शिनो येन मार्गेण तत् प्राप्नुवन्ति हि । किं तदित्यत्राऽऽह—**यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम्** । यत्र स्थाने सत्यवदनस्य परमप्रयोजनभूतं मूर्तं ब्रह्माऽऽस्ते, तत् स्थानमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अर्चिरादिप्राप्यं विशिनष्टि—**बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति** । स्वरूपतो गुणतश्च बृहत् **दिव्यं** परमाकाशनिलयं वाङ्मनसागोचरकमनीयरूपवत् सर्वचेतनान्तःप्रवेशनसमर्थात् जीववर्गादपि तदनुप्रवेशसमर्थतया सूक्ष्मतरं दीप्यते तत् । **दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम्** । **दूरात् सुदूरे** प्रकृतेः परस्तात् वर्तमाने परमपदे, **इहान्तिके** अण्डान्तर्वर्तिनि रविमण्डले, **पश्यत्सु** ब्रह्मदर्शिष्विहैव **गुहायां** हृदयाकाशे च **निहितम्** स्थितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा

---

७. *अण्डान्तर्वर्तिनीति इहेतिशब्दार्थः । दूरादित्यस्य रविमण्डलादेरित्यर्थविवक्षायामिहेत्यस्य पृथिव्यामित्यर्थोक्तौ अन्तिक इति श्रीवेङ्कटाद्रिप्रभृतिकं ग्राह्यम् ।*

प्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति (ते) निष्कलं ध्यायमानः ॥८॥
एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।

वा । देवाः इन्द्रियाणि । शिष्टं स्पष्टम् । **ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः** । ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, "प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी" इति श्रुत्युक्तरीत्या ज्ञानप्रसरणहेतुः परमात्मा ज्ञानशब्देनोच्यते । अयमन्वयः निष्कलं परमात्मानं ध्यायन् परमात्मप्रसादेन विशुद्धान्तःकरणो भवति । तदनन्तरं **तं पश्यति**-दर्शनसमानाकारज्ञानेन तं विषयीकरोतीत्यर्थः ॥८

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा । यस्मिन् आत्मनि प्राणापानादिपञ्चरूपेण विभक्तः प्राण आश्रितः ; प्राणैः इतरेन्द्रियैः सह प्रजानां सर्वमपि मन आश्रितम्—

---

८. धर्मभूतज्ञानप्रसादस्य सत्त्वशुद्ध्यधीनत्वात् अत्र प्रसादाधीनत्वं सत्त्वशुद्धेः पाठक्रमस्वारस्यलब्धं ज्ञानपदस्य परमात्मपरत्वाश्रयणेन निर्वहति ज्ञायत इति । ज्ञानानन्दमयदिव्यमङ्गलविग्रहसहिततया सकलं परमात्मानं ध्यात्वा तत्प्रसादेन विशुद्धसत्त्वो निष्कलं परमात्मस्वरूपमपि ध्यायन् पश्यतीत्यर्थोऽपि घटते ॥

९. ओतमित्यत्रापि पूर्वार्धात् यस्मिन्निति पदमनुषञ्जनीयम्—अत्र प्रजानां सर्वमिति पदद्वयश्रवणात् यस्मिन्निति परमात्मपरमेव युक्तम् । एवं च पूर्वार्धेऽपि तत् तत्परमेव । तथा च तत्प्रतिसंबन्धी एषोऽणुरित्येतच्छब्द इति परमात्मन एव ग्राह्यत्वादणुपदमणुपरिमाणपरं न भवतीति विमृश्य, दुर्विज्ञेय इत्यर्थ उक्तः। परंतु 'स्वशब्दोन्मानाभ्यां च' इति सूत्रभाष्ये जीवपरतयैवेदं वाक्यमुपात्तम् । तत्र मतान्तर-

प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥
यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते(ति) तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञ(स्थ) ह्यर्चयेद्
भूतिकामः ॥ १० ॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

यस्मिंश्च परमात्मनि **विशुद्धे** प्रसन्ने सति **एष** जीवात्मा **विभवति** अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टतयाऽऽविर्भवति (विभुत्वमानन्त्यमश्नुते ?) स एष अणुः–दुर्विज्ञेय आत्मा विशुद्धेन मनसा ग्राह्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्, तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् । **संविभाति** सङ्कल्पयतीत्यर्थः । **कामान्** स्त्र्यादीन् **जयते** जयति–वशीकरोतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । **तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकामः** । यस्मादेवमसौ

खण्डनावसरे श्रुतप्रकाशिकायामप्येवम्—अथापि पूर्वं पश्चाच्च परमात्मन एव प्रस्तावात्, द्युभ्वाद्यधिकरणादिनयेन परमात्मपरतयैव सुनिर्वाहे अत्र जीवात्मग्रहणं मा भूदिति कृत्वा योजनैव दर्शिता । ननु यच्छब्दस्य परमात्मपरताया आवश्यकत्वात् भाष्यनिर्वाहः कथमिति चेत्—उच्यते । पूर्वार्धमुत्तरार्धात् पृथग्वाक्यम् । यस्मिन्–जीवात्मनि पञ्चवृत्तिप्राणो निविष्टः, एष आत्मा चेतसा अणुत्वेन वेदितव्यः न तु परमात्मा अणुत्वेन वेद्यः । यस्मिंस्तु विशुद्धे—सर्वथैव शुद्धे (परमात्मनि) सर्वप्रजासम्बन्धिचित्तप्राणादिकमोतम्, एष परमात्मा विभाति–विभुर्भवति, न त्वणुरिति योजना । अथवा यस्मिन् परमात्मनि पञ्चवृत्तिप्राणचित्तादिकं सर्वमोतम् एष परमात्मा यस्मिन् जीवात्मनि विशुद्धे–विविक्ततया गृहीते विभवति–विशेषेण आविर्भवति, एष जीवात्मा अणुश्चेतसा वेदितव्य इत्येवमूह्यम् ॥

अथ तृतीये द्वितीयः खण्डः ॥ हरिः ओम् ।

स वेदैतत् परमं ब्रह्म धाम यत्र (यस्मिन्)विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥
कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जा(भूत्वा)यते

वशीकृतलोककामतया लोकान् कामांश्च प्राप्तुं च शक्नोति, तस्मादैश्वर्यादिकामः, 'प्रीतोऽसावात्मज्ञो मह्यमभिलषितं वरं प्रयच्छति' इति बुद्ध्या पूजयेदित्यर्थः ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

—:*:—

आत्मवित्पूजाया मोक्षफलकत्वमाह—**स वेदैतत् परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । यत्र** ब्रह्मणि विश्वं जीवजातं निहितं शुभ्रं निर्मलं स्वप्रकाशं भाति, **एतत्** ईदृशं सर्वकामास्पदतया **धामशब्दितं परमं** ब्रह्म नारायणं **सः** पूर्वप्रकृत आत्मज्ञो वेदेत्यर्थः । **उपासते पुरुषं ये ह्यकामाः ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ।** अतः ये **धीराः** प्रज्ञाशालिनस्तादृशमात्मज्ञं पुरुषं फलान्तरकामनारहिता मुमुक्षवः सन्तः परमात्मानमिवोपासते, ते एतच्छुक्रं चरमधातुमतिक्रम्य वर्तन्ते—जन्मशून्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिः जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः । यस्तु देवत्वमनुष्यत्वादीन् कामान् भोग्यतया मन्यमानः

१. स इत्यात्मज्ञमर्चयतः, पुरुषमिति परमात्मनश्च ग्रहणमपि संभवति ॥

तत्र तत्र (यत्र तत्र)। पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च(स्तु) इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ ३ ॥

कामयते, सः तत्रतत्र देवत्वमनुष्यत्वादौ कामामः कामैः तत्तत् कामवशादिति यावत् देवमनुष्यादिरूपेण जायते । पर्याप्ते परिपूर्णे ब्रह्मणि कामनावतः कृतात्मनः विदितात्मतत्त्वस्य तु इहैव अस्मिन्नेव जन्मनि सर्वा आशा लुप्ताः । [अत] न जन्मान्तरप्रसक्तिः इत्यर्थः । कृतात्मन इत्यत्र शब्ददर्दुरं करोतीत्यत्रेव कृञो ज्ञानमर्थः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । **प्रवचन**शब्देन मननं लक्ष्यते, तत्साधनत्वात् । **मेधा**शब्दश्च निदिध्यासनवाची । श्रवणमनननिदिध्यासनैः केवलैः न प्राप्य इत्यर्थः । पुनः केनेत्यत्राऽऽह—**यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ।** एषः परमात्मा यमुपासकं वृणुते, तेन प्राप्य । वरणीयेन प्राप्य इति यावत् । प्रियतमश्च वरणीयो भवति । प्रियतमत्वं च स्वस्मिन् प्रीतिमत एव । अतश्चायमर्थो लभ्यते—'यस्तु परमात्मनि निरतिशयप्रीतिमान्, स परमात्मानं प्राप्नोति' इति । प्रीतिरूपापन्नभगवदुपासनस्य भगवत्प्राप्तिहेतुत्वमित्यर्थः । **तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ।** तादृशस्योपासकस्यैष आत्मा स्वात्मानं प्रकाशयति ; स्वानुभवमुत्पादयतीत्यर्थः ॥

---

३. अयं कठोपनिषद्यपि । तृतीयपादेनोपायस्य ध्यानस्य अत्र स्नेहगर्भतया भक्तिरूपत्वावश्यकत्वं शास्यते ; चतुर्थपादेन चोपायोपेयैक्य स्वामिति । एवञ्च भक्तान्तरेभ्यो ज्ञानिवैलक्षण्यमपि मन्त्रार्थः ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात् तपसो वाऽप्य (द्वाऽ तपसोऽप्य) लिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशति(ते) ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥

सप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात् तपसो वाऽप्यलिङ्गात् । अयमात्मा अवसन्नमनसा न लभ्य । अवसादो नाम देशकालवैगुण्यादिजन्य दैन्यम् । तदभावो हि **बलम्** । **प्रमादः** अनवहितचित्तता । **तपश्शब्द** तप प्रधानसन्यासाश्रमपर । "तप एव द्वितीय" इतिवत् । तस्य च लिङ्ग शिखायज्ञोपवीत-त्रिदण्ड-जलपवित्रादि । तद्रहितात् सन्यासादपीत्यर्थ । **तपस** इत्येतत आश्रमान्तरस्याप्युपलक्षणम् , सर्वाश्रमाणामपि ब्रह्मविद्याधिकारसत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । लिङ्गशून्यैराश्रमै न प्राप्य इत्यर्थ । आश्रमलिङ्गानि अपेक्षितानीति यावत् । **एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम** । उक्तैर्बलाप्रमादसलिङ्गाश्रमैर्यो विद्वान् ब्रह्मप्राप्तये यतते, तस्य **एषः** तादृशोपायसस्कृत **आत्मा** स्वरूपं **धाम** प्राप्य पर ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थ ॥४

सप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः । **ऋषयः** तत्त्वदर्शिन एन परमात्मान सप्राप्य जीव

---

४ तस्यैष आत्मेति । तस्येति कर्तुर्देहिन , आत्मेति तदीयशुद्धस्वरूपस्य च ग्रहणम् । एवञ्च तस्यैष आत्मेत्यत्र पूर्वमन्त्रैकरूप्य सहम् । तत्र एष आत्मेत्यस्य परमात्मपरत्वात् । ऐकरूप्यलिप्सायां तु अत्रापि एष आत्मा-परमात्मा ब्रह्मभूत तस्योपासकस्य धाम—स्थान हृदयम्, यद्वा धाम—तेज धर्मभूतज्ञान विशति । सम्यक् तद्विषयो भवतीत्यर्थो ग्राह्य ॥

ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानस्सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगात् यतयश्शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु (तु)परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

दृशायामेवानुभूय तेनानुभवेन सन्तुष्टाः **कृतात्मानः** लब्धात्मस्वरूपकाः, अपगतविषयाशाः, अत एव **प्रशान्ताः** निगृहीतेन्द्रियाश्च ये सन्तीत्यर्थः । **ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ।** ते सर्वदेशावच्छेदेन अन्तर्बहिश्च सर्ववस्तुगत परमात्मानं देशविशेषविशिष्टं प्राप्य आविर्भूतब्रह्मरूपविशिष्टात्मानो धर्मभूतज्ञानेन सर्वं वस्तुगत्या व्या(प्रा)प्नुवन्ति, सर्वमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः । ये **यतयः** – निर्जितेन्द्रियग्रामाः काम्यकर्मसंन्यासेन **शुद्धसत्त्वाः** परिशुद्धान्तःकरणाः वेदान्तश्रवणजन्यज्ञानेन निर्णीतपरमात्मतत्त्वा इत्यर्थः । **ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ।** "ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । तत्र वर्तमाना ब्रह्मनिष्ठाः, **परान्तकाले**–'*अन्तकाले च मामेव*' इत्युक्तचरमदेहावसानसमये **परामृतात्**–प्रसन्नात् ब्रह्मणो हेतोः सर्वे परिमुच्यन्त इत्यर्थः" इति 'विशेषं च दर्शयति' इति सूत्रे व्यासार्थैरयं मन्त्रखण्डो विवृतः । "ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे" इति पाठे, ते चरमशरीरावसाने भगवल्लोकेषु, परम् अमृतशब्दितं ब्रह्म प्राप्यत्वेन येषां ते **परामृताः**–*ब्रह्म प्राप्ता इति यावत्–स्वरूपतिरोधायकाविद्यया सवासनं* विमुक्ता भवन्ति । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति

गता कला पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु।
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकी(क)भवन्ति ॥७

श्रुतेरित्यर्थ । न च भगवल्लोकस्यैकतया कथ बहुत्वमिति शङ्कनीयम् , "परस्य ब्रह्मण परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सत्यसकल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिता स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोका नात्यन्ताय न सन्ति, श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रामाण्यात्" (४ ३ ११) इति भगवता भाष्यकृतोक्तत्वात् ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु। मुच्यमानजीवोपकारिका , 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्' इत्यादिप्रश्नोपनिषदुक्तप्राणादिनामान्तषोडशकलामध्ये कर्मव्यतिरिक्ता पञ्चदश कला स्वस्वप्रकृतिपु सश्लेषविशेषयुक्ता[6]भवन्ति । **देवा** वागादीन्द्रियाणि

६ अथ तैत्तिरीयेऽपि। विवृत इति। तत्र करिष्यमाणस्य विवरणस्य प्रतिज्ञा अदृश्यत्वाधिकरणे कृतेत्यपि ध्येयम्॥

७ श्रुतप्रकाशिकायाम्, 'मुक्तात्मपरित्यक्तदेहेन्द्रियतदभिमानिदेवतादीनामितरचेतनाचेतनवत् प्रलये परमात्मनि लयपर , न तु मोक्षपर , मुक्तौ कलाशब्दोक्तभूतेन्द्रियाणा परमात्मना ऐक्यापत्त्यभावात् इत्युक्त्या पञ्चदश कला —पञ्च भूतानीन्द्रियाणि चेति ज्ञायते। अथापि तद्वाक्य कलापदेन भूतेन्द्रियग्रहण यत्र क्वचित् परोक्तमन्वारुह्य तद्दूषणपरम्। न तु तथैवार्थोऽभिमत । अस्मत्पक्षे इन्द्रियाणामेकादशतया षोडश कला इत्येव वक्तव्यत्वात्। अत षोडशकलत्वप्रदर्शकप्रश्नोपनिषद्वचनखण्डोक्तकलाविषयतया यथा शाङ्करमेवात्र व्याख्यातम्। ननु कलाशब्देनैवेन्द्रियाणा गृहीतत्वात् देवाश्चेत्यादिना किमुच्यते ॥ उच्यते—पूर्वेन्द्रियादिगतदेवतानियमनव्यापाराणा प्रतिनियतदेवताप्राप्तिरुच्यत इति। अत्र 'प्रलये परमात्मनि लयपर' इति श्रुतप्रकाशिकास्वारस्यात् गता इति

तत्तदधिष्ठातृ-आदित्यादिदेवतासु **प्रतिष्ठां**-संसर्गविशेषं गच्छन्ति, न तु लीयन्ते। इन्द्रियादीनामाकल्पस्थायित्वात्। 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्' इत्यादिषु वागादीनामग्न्याद्यप्ययश्रवणस्य भाक्तत्वमिति "अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न, भाक्तत्वात्" इति सूत्रितत्वात्। **कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति।** यानि च कर्माणि अदत्तफलानि दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भसमये, 'क्षीयन्ते' इति संकल्पविषय(यी)भूतानि, तानि कर्माणि [च] विज्ञानमय आत्मा च 'अक्षरात्परतः' इति सर्वस्मात् परभूते अव्यये अक्षरे एकीभवन्ति। परमात्मप्रीत्यप्रीतिरूपाणां कर्मणां तत्रैकीभावः तद्धर्मभूतज्ञाने लय एव। जीवस्यैकीभावो नाम नामरूपात्मकभेदकाकारप्रहाणम्। कर्मणां नाशात् कलानां मुच्यमानं प्रति नोपकरणत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

क्तप्रत्ययबलाच्च मन्त्रेऽस्मिन् विशिष्टमेकं वाक्यम्–उपादानेषु प्रतिष्ठां गताः पञ्चदश कलाः, प्रतिदेवतासु प्रतिष्ठां गताः देवाः, कर्माणि विज्ञानमयश्चा सर्वे परमात्मन्येकीभवन्तीत्येवरूपमिति प्रतीयते। तथा च विज्ञानमये मुक्ते तदीयानि कलादीनि कथमवतिष्ठन्त इति प्रश्ने तस्य परमात्मना एकीभावे तेषां कञ्चित् कालं निर्व्यापारतया स्थित्वा प्रळये तत्रैव एकीभावः कर्मणामात्मनश्चैव तदैव एकीभाव इति समाहितमिति। मूले प्रतिष्ठा इति यद्बहुवचनं देवभेदेन प्रतिष्ठाव्यक्तिभेदात्। जात्यैक्यादेकवचनेनानुवादो भाष्ये। सर्व इति पुलिङ्गीत्वम्—"एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः" इति वैशेषिकदर्शनरसायनेऽस्मदीये द्रष्टव्यम्।

यथा नद्यः स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥८॥

तदेवोत्तरमन्त्रेण विशदयति—**यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।** यथा गङ्गायमुनासरस्वत्यादिनद्यः स्वोत्पत्तिस्थानेभ्यः प्रसूता गङ्गायमुनासरस्वत्यादीनि नामानि शुक्लकृष्णलोहितादीनि रूपाणि च विहाय समुद्रे एकतामिव भजन्ते । तथा **विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ।** विद्वान् तद्वदेव भेदकैर्नामरूपादिभिर्विमुक्तः सन्, "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः" इति मन्त्रप्रतिपाद्यं पुरुषं प्राप्नोति । यथा नदीसमुद्रजलयोर्वस्तुतो नैक्यम्, अपि तु भेदकाकारप्रहाणमात्रम्—एवमिहापि मुक्तस्य परमात्मना, पूर्वमुक्तात्मभिरपि नैक्यम्, अपि तु परमसाम्यमात्रम् । अत एव **कठवल्ल्याम्**, "शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति" इति सादृश्यमेवोक्तम्; न तु तद्भावः ॥

ननु अवयवातिरिक्तावयव्यन्तराभाववादिनाम् परस्परसदृशानां घटावयवानां भिन्नानामेव सतामेकत्वावस्थाश्रयत्ववत्, कुण्डलकटकादीनां मूषानिक्षिप्तानामग्निनाद्रुतानां वस्तुतो भिन्नानामप्येकत्वावस्थाश्रयत्ववत् नदीसमुद्रजलयोरपि परस्परमिलितयोः संसर्गिद्रव्ययोरेकत्वावस्थाश्रयत्वमस्ति । ततश्च निर्विशेषब्रह्मैकतापत्तिरेव परममुक्तिरिति चेन्न— तत्र निर्गुणविद्याश्रेष्ठत्वेन पराभिमतायां प्रजापतिविद्यायामपि, 'स तत्र पर्येति' इति मुक्तब्रह्मणोराधाराधेयभावश्रवणात् । सत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिरूपधर्माणां मुक्तात्मन आविर्भावस्य निर्गुणविद्याफलत्वेन 'उत्तराच्चे-

स यो ह वै तत् ब्रह्म वेद, ब्रह्मैव भवति। नास्याब्रह्मवित् कुले भवति।

दाविर्भूतस्वरूपस्तु' इत्यत्र परैरप्यङ्गीकृतत्वात् । न च सत्यकामत्व च जीवस्य स्वरूपमात्रमिति शक्यते वक्तुम् । कामशब्दोदिताना कामनाविषयभूतपदार्थानाम् , सङ्कल्पशब्दोदितस्य तत्सृष्टिहेतुमायावृत्तिविशेषस्य च स्वरूपाद् बहिर्भावावश्यम्भावात् । तेषा च मुक्तावाविर्भावे कथ निर्विशेषतापत्ति । अनाविर्भावे च प्रजापतिविद्यायाम्, 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिना गुणाष्टकोपदेशवैयर्थ्यम् । न हि प्रजापतिविद्याया गुणाष्टकोपदेशस्योपासनार्थत्व सम्भवति , परैस्तत्रोपासनाविध्यनङ्गीकारात् । नापि तद्वमत्यर्थ उपदेश । मुक्त्यवस्थागत शुद्ध ब्रह्मविषयत्वात् । तत्त्वमसीत्युपदेशस्थले ब्रह्मणो जगदुपादानत्वादिवर्णन स्याध्यारोपापवादन्यायेन निष्प्रपञ्चत्वबोधनार्थत्वेनेवात्र प्रकारान्तरेण सार्थक्यबोधपादनायोगात् । नापि प्रकृत्यैरन्युत्पादनार्थ , गुणकीर्तनस्य निर्गुणविद्यास्युत्पादकत्वासम्भवात् । अतो निर्गुणविद्याप्रकरणे अपहतपाप्मत्वाद्युक्ते आविर्भविष्यत्तया तद्बोधनार्थत्वेनैव साफल्यं वाच्यम् ; अतश्च मुक्तौ निर्विशेषब्रह्मभावापत्तिकथनमसगतम् ॥ ८ ॥

स, यो ह वै तत् परम ब्रह्म वेद, ब्रह्मैव भवति । य एतत् परम ब्रह्म वेद वेदनं ध्यानविश्रान्त ध्यानं श्रान्त ध्रुवस्मृतौ । सा च दृष्टित्वमभ्येति दृष्टिर्भक्तित्वमृच्छति ॥" इत्युक्तरीत्या प्रीतिरूपापन्नदर्शन समानाकारोपासनयुक्तो भवति, स ब्रह्मैव भवति आविर्भूतनिजरूपो भवतीत्यर्थ । आनुषङ्गिकं प्रयोजनमाह—नास्याब्रह्मवित् कुले भवति।

तरति शोकम्, तरति पाप्मानम्। गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति॥

तदेतदृचाभ्युक्तम्—(तदेष श्लोकः)

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

अस्य कुले अब्रह्मवित् न भवतीत्यर्थः। **तरति शोकं तरति पाप्मानम् ।** स्पष्टोऽर्थः । **गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥** त्रिगुणात्मकप्रकृतिकारितरागद्वेषादिभ्यो विमुक्तः सन् आविर्भूतगुणाष्टको भवति॥९

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । एतद्विद्यासंप्रदानमभिमुखीकृत्य ऋङ्मन्त्रेणोक्तम्। **क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।** नित्यनैमित्तिकक्रियायुक्ताः अधीतवेदाः ब्रह्म बुभुत्सवः **एकर्षि**शब्दितमग्निहोत्रं स्वयमेव जुह्वतीत्यर्थः । एकर्त्विङ्मात्रसाध्यत्वादग्निहोत्रस्यैकर्षित्वमित्यर्थः । यद्वा एकध्यासाश्रयिश्च । मुख्यर्षिः परमात्मा ; "तथा प्राणाः" इत्यत्र, "ऋषिशब्दश्च सर्वज्ञे तस्मिन्नेव युज्यते" इति भाषितत्वात् । **श्रद्धयन्तः** तत्र श्रद्धायुक्ताः इत्यर्थः । **तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् ॥** अत्र विद्याशब्दो ग्रन्थसंदर्भे वर्तते । तेषामेवैतां ब्रह्मप्रतिपादिकां वेदरूपां प्रब्रूयात् ; यैः शिरस्यङ्गारपात्रधारणलक्षणमाथर्वणिकानां वेदव्रतत्वेन प्रसिद्धं यथाशास्त्रमनुष्ठितमित्यर्थः । अयं चार्थः "स्वाध्यायस्य तथात्वे हि—"इति सूत्रभाष्ये स्पष्टः ।

---

१०. आथर्वणिकानामेकर्षिनामकोऽग्निरित्यथर्वशिखायां प्रसिद्धः । अत्र एकर्षिमिति द्वितीयान्तत्वौचित्याय अग्निहोत्रमित्युक्तम् । द्वितीयव्याख्याने श्रद्धयन्त इत्यत्रान्वयो विवक्षितः ॥

इत्थं हि तदधिकरणम्–नानाशाखास्वाम्नातानि वैश्वनराक्षरोपासादीनि अभ्यासप्रकरणान्तराभ्यां भिद्यन्ते । इतरथा पुनश्श्रवणलक्षणाभ्यासस्य प्रकरणान्तरस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गात् इति शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन पूर्वपक्षे प्राप्ते—"सर्ववेदान्तप्रत्यय चोदनाद्यविशेषात्" । सर्ववेदान्तेषु प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासिरूपफलसंयोगोऽप्यविशिष्ट । उपास्यरूपमप्य-विशिष्टम् । वैश्वानरविद्येति समाख्याऽप्यविशिष्टा । अत "एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषात्" इति शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तमूलो-क्तन्यायेनोपासनैक्यमेव स्वीकर्तव्यम् । "भेदान्नेति चेत् एकस्यामपि" । शाखान्तरेऽभ्यासप्रकरणान्तरवशेन विद्याभेदावश्यम्भावात् न विद्यैक्यम्, विद्यैक्ये पुन श्रवणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेन्न—एकस्यामपि विद्यायामध्येतृ-भेदात् पुन श्रवणसार्थक्योपपत्ते न विद्याभेद । ननु विद्यैक्ये मुण्डकाम्नाता-क्षरविद्याया शाखान्तराधीताक्षरविद्यैक्येन, **तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम्** इत्याथर्वणिकमात्रानुष्ठेयशिरोव्रता-ङ्गकत्व शाखान्तराधीताक्षरविद्याया अपि स्यात् । न च इष्टापत्ति । शिरोव्रतशून्यानाम् अनाथर्वणिकानामक्षरविद्यानिष्ठा न स्यात् । अत आथर्वणिकमात्रानुष्ठेयशिरोव्रताङ्गकमुण्डकाम्नाताक्षरविद्याया· शाखान्तरा-धीताक्षरविद्या भिद्यत इत्यभ्युपगन्तव्यमिति चेत्—तत्राऽऽह— "स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियम" । तथात्व इति निमित्तसप्तमी । स्वाध्यायस्य तथात्वसिद्ध्यर्थम् अध्य-यनजन्यसंस्कारभाववसिद्ध्यर्थं शिरोव्रताङ्गाध्ययनेनोपनिषद्रूपस्वाध्या-यस्य संस्कारो भवति । उपनिषदध्ययनाङ्गं शिरोव्रतम्; न विद्याङ्गम् ।

प्राप्ते—'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः', 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ', 'रूपोपन्यासाच्च' इति त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः ।

तेषां चायमर्थः —अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव, तद्धर्माणां सर्वज्ञत्वादीनां 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिवाक्येनात्र प्रकरणे उक्तत्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिना सिद्धेन चेतनाचेतनात्मकनिखिलप्रपञ्चोपादानत्वेन भूतयोन्यक्षरस्य विशेषणात्, 'अक्षरात्परतः परः' इति प्रकृतिजीवाभ्यां भेदव्यपदेशाच्च भूतयोन्यक्षरं परमात्मैव । न च अक्षरात्परतः इति पञ्चम्योः सामानाधिकरण्यात् स्वकार्यवर्गापेक्षया परभूतादक्षरशब्दितात् अव्याकृतात् परत्वेन तद्भेदसिद्धावपि न जीवभेदः सिध्यतीति वाच्यम्—सामानाधिकरण्ये सति परत्वावधिसमर्पकस्वकार्यवर्गवाचिपदान्तराध्याहारप्रसङ्गात् । वैयधिकरण्यपक्षेऽध्याहाराभावात् । जीवादपि वैलक्षण्यप्रतिपादकत्वेन सार्थक्यसम्भवे **परतः**पदस्य सामानाधिकरण्याश्रयणेन स्वकार्यवर्गपरत्वानुवादस्य निष्प्रयोजनस्याऽऽश्रयणायोगात् । न च अक्षरात्परस्य पुरुषस्य परमात्मत्वे भूतयोन्यक्षरस्य कथं परमात्मत्वं सिध्येदिति वाच्यम्—अक्षरात्परतः इति निर्दिष्टस्याक्षरस्य, 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते', 'तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्', 'तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः', 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' इति वाक्यनिर्दिष्टभूतयोन्यक्षरापेक्षया भिन्नत्वात् । न च तत्र प्रमाणाभावः, दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति पूर्वसन्दर्भप्रतिपादितविशेषणविशिष्टं भूतयोन्यक्षरं स इति पदेन परामृश्य तस्य अक्षरात्परतः परत्वाभिधानात् । न हि

तस्यैव तत परत परस्व सभवति । अत 'अक्षरात्परत पर' इति वाक्यस्थमक्षरपदमव्याकृताभिधायि, न तु भूतयोन्यक्षराभिधायि ॥ 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति भगवत्सबन्धितया प्रसिद्धस्य रूपस्य भूत योन्यक्षरसबन्धितयोपन्यासाच, 'पुरुष वेद सत्यम्', 'दिव्यो ह्यमूर्त पुरुष' इति भगवदसाधारणपुरुषशब्दाभ्यासाच्च परमात्मैवात्र प्रतिपाद्यत इति ।

द्युभ्वाद्यधिकरणम्–तथा "यस्मिन् द्यौ" इति वाक्ये, "ओत मन सह प्राणैश्च सर्वै" इति मन प्राणसबन्धित्वप्रतिपादनात्, 'अरा इव रथ नाभौ सहता यत्र नाड्य स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान' इति जीवलिङ्गाच्च *भूतयोन्यक्षरप्रकरण भङ्क्त्वा जीवपरत्वमेवास्य संदर्भस्याऽऽश्रय*णीयमिति पूर्वपक्षेमाप्ते—"द्युभ्वाद्यायतन स्वशब्दात्", "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच", "नानुमानमतच्छब्दात् प्राणभृच", "भेदव्यपदेशात्", "प्रकरणात्" "स्थित्यदनाभ्या च" इति षड्भिः सूत्रैः सिद्धान्त कृत । अयमर्थ —द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मा । 'अमृतस्यैष सेतु' इति मोक्षप्रद त्वलक्षणासाधारणशब्द(धर्मशब्द?)श्रवणात् । व्यापकत्वार्थस्याऽऽत्म शब्दस्य च श्रवणात् । 'नामरूपाद्विमुक्त परात् पर पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति परमात्मासाधारणमुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशाच्च परमात्मैव । अनुमानम्= आनुमानिक प्रधानमस्मिन् प्रकरणे यथा तत्प्रतिपादकशब्दाभावान्न प्रतिपाद्यम्, एव प्राणभृत्–जीवोऽपि तत्प्रतिपादकशब्दाभावान्न प्रतिपाद्य । 'जुष्ट यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति प्रकरणप्रतिपाद्यस्येशस्य जीवभेदव्य पदेशाच्च । भूतयोनिप्रकरणाच्च । 'तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति जीवस्य कर्मफलभोक्तृ(त्तृ)त्वम्, परमात्मनस्तु

प्राप्ते—'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः', 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ', 'रूपोपन्यासाच्च' इति त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः ।

तेषां चायमर्थः—अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव ; तद्धर्माणां सर्वज्ञत्वादीनां 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिवाक्येनात्र प्रकरणे उक्तत्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिना सिद्धेन चेतनाचेतनात्मकनिखिलप्रपञ्चोपादानत्वेन भूतयोन्यक्षरस्य विशेषणात्, 'अक्षरात्परतः परः' इति प्रकृतिजीवाभ्यां भेदव्यपदेशाच्च भूतयोन्यक्षरं परमात्मैव । न च अक्षरात्परत इति पञ्चम्योः सामानाधिकरण्यात् स्वकार्यवर्गापेक्षया परभूतादक्षरशब्दितात् अव्याकृतात् परत्वेन तद्भेदसिद्धावपि न जीवभेदः सिध्यतीति वाच्यम्—सामानाधिकरण्ये सति परत्वावधिसमर्पकस्वकार्यवर्गवाचिपदान्तराध्याहारप्रसङ्गात् । वैयधिकरण्यपक्षेऽध्याहाराभावात् । जीवादपि वैलक्षण्यप्रतिपादकत्वेन सार्थक्यसंभवे परतःपदस्य सामानाधिकरण्याश्रयणेन स्वकार्यवर्गपरत्वानुवादस्य निष्प्रयोजनस्याऽऽश्रयणायोगात् । न च अक्षरात्परस्य पुरुषस्य परमात्मत्वे भूतयोन्यक्षरस्य कथं परमात्मत्वं सिध्येदिति वाच्यम्—अक्षरात्परत इति निर्दिष्टस्याक्षरस्य, 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते', 'तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम्', 'तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः', 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' इति वाक्यनिर्दिष्टभूतयोन्यक्षरापेक्षया भिन्नत्वात् । न च तत्र प्रमाणाभावः ; दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति पूर्वसंदर्भप्रतिपादितविशेषणविशिष्टं भूतयोन्यक्षरं स इति पदेन परामृश्य तस्य अक्षरात्परतः परत्वाभिधानात् । न हि

तस्यैव ततः परतः परत्वं संभवति । अतः 'अक्षरात्परतः परः' इति वाक्यस्थमक्षरपदमव्याकृताभिधायि ; न तु भूतयोन्यक्षराभिधायि ।। 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति भगवत्संबन्धितया प्रसिद्धस्य रूपस्य भूतयोन्यक्षरसंबन्धितयोपन्यासाच्च, 'पुरुषं वेद सत्यम्', 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः' इति भगवदसाधारणपुरुषशब्दाभ्यासाच्च परमात्मैवात्र प्रतिपाद्यत इति ।

द्युभ्वाद्यधिकरणम्-तथा "यस्मिन् द्यौः" इति वाक्ये, "ओतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः" इति मनःप्राणसंबन्धित्वप्रतिपादनात्, 'अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः' इति जीवलिङ्गाच्च भूतयोन्यक्षरप्रकरणं भङ्क्त्वा जीवपरत्वमेवास्य संदर्भस्याऽऽश्रयणीयमिति पूर्वपक्षेप्राप्ते—"द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्", "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च", "नानुमानमतच्छब्दात् प्राणभृच्च", "भेदव्यपदेशात्", "प्रकरणात्" "स्थित्यदनाभ्यां च" इति षड्भिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः। अयमर्थः—द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मा । 'अमृतस्यैष सेतुः' इति मोक्षप्रदत्वलक्षणासाधारणशब्द(धर्मशब्द?)श्रवणात् । व्यापकत्वार्थस्याऽऽत्मशब्दस्य च श्रवणात् । 'नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति परमात्मासाधारणमुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशाच्च परमात्मैव । नानुमानम्= आनुमानिकं प्रधानमस्मिन् प्रकरणे यथा तत्प्रतिपादकशब्दाभावान्न प्रतिपाद्यम्, एवं प्राणभृत्-जीवोऽपि तत्प्रतिपादकशब्दाभावान्न प्रतिपाद्यः। 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति प्रकरणप्रतिपाद्यस्येशस्य जीवभेदव्यपदेशाच्च । भूतयोनिप्रकरणाच्च । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति जीवस्य कर्मफलभोक्तृ(लात्)त्वस्य, परमात्मनस्तु

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ।
इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥
मुण्डकोपनिषत् संपूर्णा ॥
भद्रं कर्णेभिः—इति च शान्तिः ॥
॥ शुभमस्तु ॥

—:**:—

तदनन्तरेण शरीरेऽवस्थानमिति परमात्मन एव प्रकरणतात्पर्यपर्यवसानभूमितया (तया) आविष्कृतत्वाच्च परमात्मैव मुण्डकोपनिषत्प्रतिपाद्य इति।

अतश्च मुण्डकोपनिषद् भगवत्परेति सिद्धम् ।

इयं ब्रह्मविद्या येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्येण प्राप्ता, तान् नमस्यति—

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ।

द्विर्वचनमादरार्थं विद्यासमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां

तस्यैव ततः परतः परत्वं संभवति । अतः 'अक्षरात्परतः परः' इति वाक्यस्थमक्षरपदमव्याकृताभिधायि ; न तु भूतयोन्यक्षराभिधायि ॥ 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति भगवत्संबन्धितया प्रसिद्धस्य रूपस्य भूतयोन्यक्षरसंबन्धितयोपन्यासाच्च,' पुरुषं वेद सत्यम्', 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः' इति भगवदसाधारणपुरुषशब्दाभ्यासाच्च परमात्मैवात्र प्रतिपाद्यत इति ।

द्युभ्वाद्यधिकरणम्-तथा "यस्मिन् द्यौः" इति वाक्ये, "ओतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः" इति मनःप्राणसंबन्धित्वप्रतिपादनात्, 'अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः' इति जीवलिङ्गाच्च भूतयोन्यक्षरप्रकरणं भङ्क्त्वा जीवपरत्वमेवास्य संदर्भस्याऽऽश्रयणीयमिति पूर्वपक्षेप्राप्ते—"द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्", "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च", "नानुमानमतच्छब्दात् प्राणभृच्च", "भेदव्यपदेशात्", "प्रकरणात्" "स्थित्यदनाभ्यां च" इति षड्भिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः। अयमर्थः.—द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मा । 'अमृतस्यैष सेतुः' इति मोक्षप्रदत्वलक्षणासाधारणशब्द(धर्मशब्द?)श्रवणात् । व्यापकत्वार्थस्याऽऽत्मशब्दस्य च श्रवणात् । 'नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्'

अक्षय्यं ह वै अ. थौ. ८-१-१
अग्न्यादिगति ब्र. सू. ३ १ ४
अजायमानः तै. आ. ३-१२ ३
अद्यतेऽत्ति च तै. आन. २-२
अधिभूः अमर. ३-१
अन्यतरकर्मजः वैशे. द. ७-२
अव्यक्तं पुरुषे भा.शा.३३९-३१
अश्व इव छा. ८-१३-१
असद्वा इदं शत. ब्रा. ६-१-१
असौ वै लोकः बृ ८-२ ९
अस्मिन्-श्रुत. प्र. संगतिविशेषेण विशिष्टैकमार्थभाष्यघट्टे.
अहमेकः अथर्वशिरः १
आकाशवत् पु. २४८
आनीदवातं तै. ब्रा. २ ८-९
' ऋ. ८ ७-१०
इयदामननात् ब्र. सू ३-३
उत्पत्ति वि. पु. ६-५
उभयेऽपि हि ब्र. सू. १ १
ऋतं पिबन्तौ कठ. ३-१
कं वा पू. मी. सू २-४-९
एकसद्वैकं वि. पु. २-१२ ४४
एकः समस्तं वि. पु. २-१६
एकत्वे सति वे. सं. उदाहृतम्
एको व्यापी समः वि.पु.२-१४
केवलभेद श्रीभा. जि. तत्त्वमसि-घट्टान्ते
काठिन्यवान् वि. पु.
को भवान् वि. पु. २-१३
छन्दांसि यज्ञाः श्वे. ३-४
तत्प्राप्ति वि. पु. ६-५-६१
तथा प्राणाः ब्र सू. २-४-१
तदधिगमे ब्र. सू. ४-१-१३
तदैरं मदीयं छा. उ. ८-५-३
तद्यथा रथस्य कौ. प्रत. ६१
तत एव छा. उ. २-२३-१
तमः परे देवे सुबा. २
तस्मिन् यदन्त. छा. ८-१-१
तस्या हिर तै.आ.१-२७-११५
तस्यैष एव तै. आन. ६
ता अन्न छा उ ६-२-४
तावेवायुत तर्कभाषादिग्रन्थोदाहृतं

देहयोगाद्वा ब्र सू ३-२-५
द्या मूर्धानं स्मृति(श्रीभा १-२)
द्रव्यासु अम. ३-२ २१३
द्वे विद्ये वि. पु ६ ५ ६५
न तदस्ति गी १८-४०
न तु दृष्टान्त ब्र. सू २ १ ९
न संति पु २४०
निचाय्य तत् कठ. ३ १५
नैकस्मिन् ब्र सू ४-२ ६
परं ज्योति छा उ. ८ ३-४
पराभिध्यानात् ब्र सू ३ २ ४
पाघ्राध्माधेट्दृशश्च
पा. ३-१-१३७
पारावारे परा अमर. १
प्रकृतिर्या वि पु. ६-४-३८
प्रकृत्यादिभ्य पा.अ.२ अ वर्ति
प्रज्ञा च तस्मात् श्वे ३ ४
प्रतिज्ञाहानि ब्र सू २-३ ५
प्रत्यब्द चातुर्मास्ये पु. २७२
प्राज्ञेनात्मना स बृ. ६-३ २१
प्राणी अम. १
बहु स्या छा. ६-२-३
भगवानिति ? नृ. पु.
भेदाभेदवादे तु श्रीभा. जि.
तत्त्वमसिदृष्टान्ते
मनसश्चेन्द्रि पु ३००
मनोमय छा ३-१४-२
यथास्येहाग्नि छा ८-१-३
यथास्य पुरुषस्य बृ ५-२-१३
यथा सौम्य छा ६-१-४
यथा हि कदली वि. पु.
यथोर्णनाभि हृदयात् पु. २५९
यदग्ने छा. ६-४-१
यदात्मको २-आ
यदादित्य गी. १५-१२
यच्च-योऽग्नि वि पु २.१३.८५
यस्सेतु कठ ३-२
या वेदबाह्या मनु. १२-९५
ये चेमेऽरण्ये छा ५-१०-१
येनाश्रुत छा. ६-१-१
यो विज्ञाने बृ ५-७-२२
वचसा वाच्य वि-पु

वन्यान् रघु. २-८
वाचारम्भणं छा. ६-१-४
वायुश्चान्तरि बृ. ४-३-३
वायोरग्नि· तै. उ. २-१
विभापोमवद् वार्तिक—
विशेषं च ब्र. सू. ४ ३.१५
वेदनं ध्यान
वेदैश्च सर्वै. गी. १५-१५
शुद्धे शुद्धं कठ. २-१
संततं सिराभि तै. ना १३
स तत्र पर्येति छा. ८-१२-३
सता सोम्य छा. ६-८-१
सत्यं ज्ञान तै. आन. १
सदेव सोम्य छा-६-२-१
सदैकरूप वि. पु १-२
सन्मूला: छा. ६-८-४
स प्राणम् प्र. उ. ३
सर्वाणि ह वै छा. १-९-१
सहस्रस्थूणे तलवकार
सांपराये ब्र. सू. ६-३-२७
सोऽश्नुते तै आन. १
स्मर्यमाणं ब्र. सू. १-२
स्वाध्यायस्य ब्र. सू. ३-३-३
स्वाप्ययात् ब्र. सू. १-१-१०
हरेर्न किञ्चित्
हिरण्यश्मश्रु छा. १-६-६

अवधेयम्—यत्र ज्ञातप्राय आकर., तादृशमत्रानेकमुपेक्षितमिति ।

पुरुषनामानि

१. अथर्वा (वे) ब्रह्मणो ज्येष्ठपुत्र ; २. अङ्गी ; ३ भारद्वाजस्सत्यवाह·;
४. अङ्गिरा.; ५ शौनको महाशाल .

अपूर्वपदम्

एकर्षिम् 312 शिरोन्नतम् 312

॥ शुभमस्तु ॥